

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΑΣΙΟΥΛΑ

«Αρετή» και «σπουδαίος πολίτης» στα *Ηθικά Ευδήμεια* του Αριστοτέλη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

«ΑΡΕΤΗ» ΚΑΙ «ΣΠΟΥΔΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ» ΣΤΑ *ΗΘΙΚΑ ΕΥΔΗΜΕΙΑ* ΤΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΑΣΙΟΥΛΑ

«Αρετή» και «σπουδαίος πολίτης» στα *Ηθικά Ευδήμεια* του Αριστοτέλη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Πέτσιος Θ. Κωνσταντίνος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων).
2. **Καλογεράκος Γ. Ιωάννης**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (μέλος).
3. **Λεοντσίνη Γ. Ελένη**, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος).

Η έγκριση της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας υπό της Ειδικής Διατμηματικής Επιτροπής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί την αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως.

«Ο νους είναι πλατύτερος από τον ουρανό»

Έμιλι Ντίκινσον

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	12
Εισαγωγή	13-19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η αριστοτελική ηθική και το ιστορικό πλαίσιο των <i>Ηθικών Ευδημείων</i>	
I. Το ηθικό corpus της αριστοτελικής ηθικής	20-25
II. Η διάσωση των <i>Ηθικών Ευδημείων</i>	26-31
III. Τα κοινά βιβλία	32-35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η νοηματοδότηση της «αρετής» στα <i>Ηθικά Ευδήμεια</i>	
I. «Αρετή» και ψυχή	36-40
II. Η «αρετή» ως ενδοψυχικό αγαθό στα <i>Ηθικά Ευδήμεια</i>	41-46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Η επίτευξη της ευδαιμονίας	
I. «Ηθική αρετή»	47-54
II. Ηδονή – λύπη: ο αγώνας για την «αρετή»	55-61
III. Η συμβολή των «διανοητικών αρετών».....	62-66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Ο «θεωρητικός βίος» και το περί αρετής ερώτημα	
I. Καλοκαγαθία	67-73
II. Θεωρητικός βίος	74-78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Ο «σπουδαίος πολίτης» ως μέτρο συμπεριφοράς	

I. Η ηθική υπεροχή του όρου	79-84
II. Εννοιολογικά γνωρίσματα	83-94
III. Ο «σπουδαίος» στην διαλληλία των σχέσεων	95-108
IV. «Σπουδαίος πολίτης»: νοηματικές συνιστώσες.....	109-119
Συμπερασματικές διαπιστώσεις	120-121
Βιβλιογραφία	122-138
Περίληψη	139
Abstract	140

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διϋδρυματικού Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία – Φιλοσοφία των Επιστημών» του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εκφράζω την βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου προς τον Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Θ. Πέτσιο (επόπτη καθηγητή), ο οποίος μου ανέθεσε το θέμα της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας και παρέσχε τις πολύτιμες συμβουλές του για την βελτίωση ενός πονήματος που με έφερε αντιμέτωπη με ενδόμυχα ερωτήματα μου, τόσο σε φιλοσοφικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Επίσης, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τα άλλα δύο μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, τον Καθηγητή κ. Ιωάννη Γ. Καλογεράκο και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Ελένη Γ. Λεοντσίνη, για την συμμετοχή τους στην επιτροπή.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την οικογένεια μου και τους φίλους μου, για την αμέριστη αγάπη, την κατανόηση αλλά και την ενθάρρυνση τους προς την ολοκλήρωση του πνευματικού αυτού ταξιδιού που διανοίγει νέους ορίζοντες στοχασμού απέναντι στο μεγαλείο της ανθρώπινης φύσης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΑΣΙΟΥΛΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην απανταχού φιλοσοφική επιστημονική κοινότητα, αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι ο ηθικός φιλοσοφικός διάκοσμος του Σταγειρίτη φιλοσόφου καθίσταται ορμητήριο στοχασμού και περισυλλογής αναρίθμητων θεματολογιών. Σκοπό της παρούσας μελέτης αποτελεί η απόπειρα παρουσίασης και ερμηνείας της αριστοτελικής σκέψης για την αρετή και τον σπουδαίο πολίτη, έχοντας ως κεντρικό πυλώνα μελέτης τα *Ηθικά Ευδήμεια*. Ωστόσο, αρωγός στην διεκπεραίωση του εν λόγω πονήματος αποτελεί ευρύτερα η αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία, μέσω της οποίας είναι δυνατόν να απεικονίσουμε ολόκληρη την ανθρωποκεντρική προσέγγιση του Αριστοτέλη απέναντι στο ηθικο-πολιτικό γίγνεσθαι.

Η εργασία επιμερίζεται σε πέντε κεφάλαια με συγκεκριμένη θεματολογία επί των θεμελιωδών όρων της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Κατά το πρώτο κεφάλαιο, παρατίθενται ευσύνοπτα τα ηθικά κείμενα του φιλοσόφου, τα οποία αποτελούν και αντικείμενο μελέτης μας. Αξιοσημείωτη αποτελεί η σταδιακή διάκριση του Αριστοτέλη από τον διδάσκαλό του, Πλάτωνα, ως προς την προσέγγιση της ηθικής σφαίρας, καθώς επίκεντρο του πρώτου καθίσταται η ανθρώπινη φύση, στην οποία επεκτατικά, αναπτύσσεται η αριστοτελική αρετολογία. Παρά την διατήρηση ενός σταθερού κεντρικού άξονα θεώρησης μεταξύ των ηθικών έργων, ιδιαίτερη αναφορά

γίνεται στην επικράτηση των *Ηθικών Νικομαχείων* στο φιλοσοφικό προσκήνιο μελέτης έναντι των *Ηθικών Ευδημείων*, που αποτελεί θεμέλιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Κατά συνέπεια, η μελέτη μας οδηγείται συστηματικά στο ιστορικό πλαίσιο διάσωσης της πραγματείας των *Ηθικών Ευδημείων* ως μια προσπάθεια να αντιληφθούμε την προβληματική πορεία του αριστοτελικού αυτού έργου, καθώς και την έντονη φιλοσοφική συζήτηση που εγείρεται ανάμεσα στα κοινά βιβλία που παρουσιάζουν τα *Ηθικά Ευδήμεια* και τα *Ηθικά Νικομάχεια*.

Εν συνεχεία, στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται η έννοια της αρετής εντός της πραγματείας με ιδιαίτερη έμφαση στην υπόσταση της ως γνώρισμα της ψυχής από τον Αριστοτέλη. Η αρετή ως αξιέπαινη ψυχική διάθεση οδηγεί τον άνθρωπο στην ανάπτυξη των καλύτερων ικανοτήτων που ενυπάρχουν σε αυτόν. Κατά συνέπεια, η απόκτηση της αποτελεί ένα ατέρμονο πόνημα της ανθρώπινης φύσης προς την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Παράλληλα, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην αριστοτελική διδασκαλία περί ψυχής, την οποία διατηρεί σημαντικά ο φιλόσοφος στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Σημαντική αποτελεί για τον Αριστοτέλη η διάκριση των μερών της ψυχής, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη τόσο με την ηθική ποιότητα, όσο και την πολιτική υπόσταση του ατόμου στην κοινωνία. Για το λόγο αυτό, ο φιλόσοφος τονίζει πως η αλληλοπεριχώρηση

αλόγου και λογικού μέρους της ψυχής θεμελιώνει την ψυχική εξισορρόπηση της ανθρώπινης φύσης. Παράλληλα, στο δίπολο *αρετής και φρόνησης*, που ανταποκρίνονται στην διάκριση των μερών της ψυχής, ο Αριστοτέλης εντάσσει και την ηδονή ως αναπόσπαστο κομμάτι για την κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο, επικεντρώνουμε την προσοχή μας στην μελέτη της ευδαιμονίας, σύμφωνα με τις θεωρητικές προκείμενες που συναντάμε στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Το αμάλγαμα της ηθικής και της διανοητικής *αρετής*, πλάι στην ηδονή, οφείλει να εκπορεύεται από έναν αντίστοιχο βίο ηθικής και διάνοιας, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί για τον Σταγειρίτη βασική δομή της ανθρώπινης ευδαιμονίας. Άλλωστε, η ηθική *αρετή* σχετίζεται άρρηκτα με τις άριστες ψυχικές διαθέσεις. Ως αποτέλεσμα του διαρκούς εθισμού, ο άνθρωπος καταφέρει να διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο μοτίβο πρακτικής σταθεράς. Για τον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης τοποθετεί την ηδονή ως έναν από τους άξονες της ευδαίμονης ζωής. Η ηδονή κατέχει εκείνη την εργαλειακή χρήση ως εκπαιδευτικός πυλώνας της εκάστοτε πρακτικής συμπεριφοράς του ατόμου. Ένας ευδαίμων βίος, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, οφείλει να περιβάλλεται από την ευχαρίστηση των ενάρετων πράξεων του. Σε αντίθετη περίπτωση, το αίσθημα λύπης κυριαρχεί. Έτσι, ο φιλόσοφος επιτυγχάνει να συνδέσει την *αρετή* με την ηδονή και τη λύπη, ως μορφές ηθικής θεραπείας και τιμωρίας αντίστοιχα. Ωστόσο, για την αποφυγή

των ακροτήτων, ο Σταγειρίτης εξαίρει την μεσότητα ως φύλακα του ανθρώπινου ήθους, ικανού να τιθασεύσει τα πάθη, με την ταυτόχρονη επενέργεια του ορθού λόγου. Η φρόνηση και ο ορθός λόγος αποτελούν τα εμπειρικά παράγωγα και συνάμα την πεμπτουσία της ορθής κατεύθυνσης κάθε ανθρώπινης πράξης.

Μετέπειτα, στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μια απόπειρα μελέτης της αριστοτελικής έννοιας της καλοκαγαθίας, ως ενοποιητικής αρχής όλων των επιμέρους αρετών. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος συναντάται για πρώτη φορά στα *Ηθικά Ευδήμεια*, ωστόσο δεν αναλύεται σε βάθος, καθώς το κείμενο που διασώζεται είναι κατακερματισμένο. Παρά ταύτα, η έννοια υποδηλώνει εκείνη την ανώτατη μορφή ψυχισμού και αρετής, διαμέσου της οποίας διαμορφώνεται και τελειοποιείται η ταυτότητα ενός άρτιου τύπου ανθρώπου, ικανού να διαχειριστεί κάθε λογής ηθικό και πολιτικό ζήτημα. Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό, αναλύεται το ζήτημα του θεωρητικού βίου, ως κριτήριο μιας αληθινά ευδαίμονης ζωής. Πρόκειται για μια ενεργητική δραστηριότητα της ανθρώπινης διάνοιας, την οποία ο Σταγειρίτης επιχειρεί να συνδέσει με την αρετή ως τέλος του πολιτικού βίου.

Στη συνέχεια, το τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην έννοια του σπουδαίου πολίτη. Η αναζήτηση των μέσων και των σκοπών της εκάστοτε ατομικής διαγωγής τόσο στο επίπεδο της

ιδιωτικής, όσο και στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας, γεννά στον Αριστοτέλη την ανάγκη εύρεσης ενός αρεταϊκού προτύπου ηθικής και διανοητικής υπεροχής, ως κανόνα πρακτικής εφαρμογής, στον οποίο οφείλουν να αποβλέπουν όλοι. Για τον λόγο αυτό, ο φιλόσοφος σκιαγραφεί την εικόνα του *σπουδαίου*, στον οποίο συγκεφαλαιώνει εκείνη την ολοκληρωμένη φύση ήθους και ορθοφροσύνης. Παρά την αρχική παράβλεψη του όρου από τους προηγούμενους φιλοσοφικούς κύκλους, ο Αριστοτέλης συνδέει τον *σπουδαίο* με την *αρετή* και συνάμα την *καλοκαγαθία*, προσφέροντας στην έννοια τον ηθικό και πολιτικό προσανατολισμό που απασχολεί την μελέτη μας.

Παράλληλα, αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι η έννοια του *σπουδαίου* εγείρει προβληματισμούς ως προς μια πάγια σύσταση χαρακτηριστικών του όρου, καθώς ο Σταγειριώτης ουδέποτε αναφέρεται με σαφήνεια στην έννοια. Ωστόσο, στο σύνολο της αριστοτελικής φιλοσοφίας είναι δυνατόν να εξάγουμε διάφορους προσδιορισμούς του *σπουδαίου*, μελετώντας παράλληλα ολοκληρωμένες αναφορές του φιλοσόφου σε πολλαπλές ποιότητες του ανθρώπινου ήθους. Επί της ουσίας, ο *σπουδαίος* καθίσταται ένας απόλυτα εξισορροπημένος όρος μεταξύ ηθικής ανιδιοτέλειας και υψηλόφρονης διάνοιας. Για τον λόγο αυτό, ορίζεται ως κριτής του αληθινού αγαθού, καθώς στον πυρήνα του διαμορφώνεται μια διαλεκτική σχέση τόσο απέναντι στον εαυτό του, όσο και

απέναντι στο κοινωνικό σύνολο που τον περιβάλλει. Έτσι, την μελέτη μας θα απασχολήσει σημαντικά η σύνδεση του σπουδαίου με την αριστοτελική φιλία.

Ο σπουδαίος, διεπόμενος από αισθήματα φιλαυτίας και φιλαλληλίας, αποτελεί τον κύριο εκφραστή μιας αληθινής φιλίας που αποσκοπεί στην σταθερότητα και την εναρμόνιση των μελών της, έχοντας ως στόχο το ύψιστο αγαθό. Ουδεμία ψυχική υποταγή δεν ακολουθεί την φιλία ενός σπουδαίου, καθώς πρόκειται για μια ουσιώδη σχέση μεταξύ συγκοινωνούντων ηθών και πνευμάτων. Αυτή η μορφή αρεταϊκής φιλίας ορίζεται από μια εμπιωτική ψυχική διάθεση του σπουδαίου, την οποία ο Αριστοτέλης θα ορίσει σκιαγραφικά στα *Ηθικά Μεγάλα*, ως ομοιοπάθεια, την ικανότητα μεταξύ δύο φιλικών όρων να βιώσουν ισομερώς τα αντίστοιχα αισθήματα χαράς και λύπης.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο σπουδαίος προϋποθέτει τις ηθικές αρετές, σημαντικός αποτελεί ο πολιτικός επικαθορισμός του σπουδαίου από τον Αριστοτέλη. Ο σπουδαίος εμφανίζεται ως η κοινή συνείδηση και το καθολικό αίτημα σε επίπεδο αρετής και λόγου. Αποτελεί την ιδανικότερη μορφή πολίτη, καθώς το ορθό του κριτήριο σε συνδυασμό με την κατάλληλη παιδεία, τον οδηγεί στην σωστή διαχείριση ζητημάτων που ανάγονται στον δημόσιο βίο. Άλλωστε, οι πράξεις του επιτελούνται με σκοπό την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Τέλος, η μελέτη μας επικεντρώνεται στον αριστοτελικό υπαινιγμό των *Ηθικών*

Ευδημείων περί του πολιτικού άνδρα. Το υποβόσκων κατηγορώ του Αριστοτέλη επί των φαύλων πολιτικών ανδρών που αναλαμβάνουν την εξουσία εγείρει την ανάγκη του φιλοσόφου να συνδέσει την αρετή και τη φρόνηση του σπουδαίου πολίτη με αυτήν του ορθού πολιτικού άνδρα, καθώς εκείνος αποτελεί τον σημαντωρό για τη διαμόρφωση της πολιτείας και την κατάκτηση της ευδαιμονίας στο ευρύτερο σύνολο της πόλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΕΥΔΗΜΕΙΩΝ

I. ΤΟ CORPUS ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Κατά την πολυετή του φιλοσοφική και διδακτική δράση, ο Αριστοτέλης¹ πραγματεύτηκε σημαντικά στο corpus του ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας.² Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι παρατηρείται ιδιαίτερη συνάφεια ανάμεσα στα ηθικά του έργα.³ Ωστόσο, ταυτόχρονα, εμφανίζονται

---

¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Aristotelis Opera ex recensione I Bekkeri*, editit Academia Regia Borussica, accedunt Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus, Vol. I-V (Vol. quantum, Index Aristotelicus, editit H. Bonitz). Edition altera quam curavit O. Gigon, Apud W. de Gruyter et Socios, 1960,1961 [=Vol I-IV (1831-18361), Vol. V (18701)].

² Για την ηθική διδασκαλία του Σταγειρίτη πβ. την σχετική βιβλιογραφία: i) W. F. R. Hardie, *Aristotle's Ethical Theory*, Clarendon Press, Oxford, 1980, ii) F. Sparshot, *Taking life seriously: A Study of the Argument of the Nicomachean Ethics*, University Toronto Press, London, 1996, iii) Δ. Ν. Κούτρας, *Η Αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, 1996, iv) W. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μήτσου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 2010.

³ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, Αθήνα, 2004, σ. 9· πβ. Δ. Λυπουρλής, «Πρόλογος», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, προλ. Δημήτρης Λυπουρλής, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Βασίλειος Μπετσάκος, επίμ., Παρασκευή Κοτζιά, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2018, i-iv, σ. i.

σημαντικές μεταβολές που ανάγονται στην πορεία ζωής του φιλοσόφου.⁴ Αναντίρρητα, ο Αριστοτέλης των πρώιμων χρόνων απέχει παρασάγγας από τον Αριστοτέλη της όψιμης περιόδου της φιλοσοφικής του άνθισης.⁵

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές το γεγονός ότι κατά το αρχικό στάδιο της δράσης του, ο Σταγειρίτης επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την διδασκαλία του Πλάτωνα τόσο γύρω από την εξέταση της ηθικής σφαίρας, όσο και περιστρεφόμενος γύρω από την έννοια της *αρετής*.⁶ Ωστόσο, αναπτύσσοντας σταδιακά την δική του ηθική διδασκαλία, ο φιλόσοφος απομακρύνεται σημαντικά από την πλατωνική θεώρηση.⁷

Σύμφωνα με τον W. Jaeger, στην αρχαιοελληνική παράδοση διασώζονται τέσσερις αριστοτελικές πραγματείες με ηθικό περιεχόμενο, τις οποίες κατατάσσει χρονολογικά ως εξής: α) *Προτρεπτικός*, β) *Ηθικά Ευδήμεια*, γ) *Ηθικά Νικομάχεια* και δ) *Ηθικά Μεγάλα*.⁸

---

⁴ *Αυτόθι*.

⁵ *Αυτόθι*.

⁶ Βλ. Δ. Λυπουρλής, «Πρόλογος», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, i-iv, σ. i.

⁷ *Ο.π.*, σ. ii.

⁸ Βλ. W. Jaeger, *Aristoteles: Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, 1923, όπως παρατίθεται στο Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική*

Αναμφίβολα, το πρώτο ηθικό πόνημα του Σταγειριώτη, ο *Προτρεπτικός*, διακρίνεται από έντονα πλατωνικά στοιχεία, επιβεβαιώνοντας την επίδραση που δέχθηκε ο φιλόσοφος από τον διδάσκαλό του, Πλάτωνα.⁹ Ωστόσο, σύμφωνα με τον ΑΙ. Lesky, η αποσπασματική φύση του κειμένου δεν είναι δυνατόν να ξεκαθαρίσει το τοπίο γύρω από την αποδοχή της πλατωνικής θεώρησης περί των *Ιδεών* από τον Αριστοτέλη.¹⁰ Παρά ταύτα, ο *Προτρεπτικός* αποτελεί μια σωκρατική υπεράσπιση του Αριστοτέλη αναφορικά με τον ρόλο που επιτελεί η φιλοσοφική στάση ζωής απέναντι στην ανθρώπινη ευτυχία.¹¹

φιλοσοφία τοῦ Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική, σ. 9. Ο συγγραφέας αναφέρεται, επίσης, στις μελέτες και του διακεκριμένου αριστοτελιστή Fr. Nuyens, ο οποίος διακρίνει τις παρακάτω φάσεις της αριστοτελικής φιλοσοφικής εξέλιξης: α) την ιδεοκρατική περίοδο της πλατωνικής επίδρασης, β) την εμπειριοκρατική ή βιολογική περίοδο και γ) την υλομορφική περίοδο. Για μια εκτεταμένη μελέτη των παραπάνω πβ. Fr. Nuyens, *L' evolution de la Psychologie d' Aristote*, Louvain, Editions de l' Institut Superieur de Philosophie, 1973.

⁹ Βλ. ΑΙ. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1983, σσ. 766-768· πβ. W. G. Rabinowitz, *Aristotle's Protrepticus and the Sources of its Reconstruction*, California, University of California Press, 1957, p. 1.

¹⁰ *Αυτόθι*.

¹¹ Βλ. Ι. During, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β'*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 2009, σσ. 149-204. Για μια εκτεταμένη έρευνα επί του *Προτρεπτικού* πβ. Ι. During, *Aristotle's Protrepticus: An attempt at*

Εν συνεχεία, τα εξεταζόμενα εδώ *Ηθικά Ευδήμεια*, αποτελούν την εισαγωγή του εκάστοτε αναγνώστη στην φιλοσοφική θεώρηση του Σταγειρίτη περί μεσότητας, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως «μια μάλλον μνητική διαδικασία, στους τρόπους απόκτησης της ίδιας της αρετής».¹² Παράλληλα, η ευδαιμονία τοποθετείται στο βάθος του υπέρτατου αγαθού ως τέλος κάθε ανθρώπινης πράξης.¹³ Στα *Ευδήμεια*, η ηθική λαμβάνει τον ανθρωπολογικό χαρακτήρα που διαπνέει την πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, εντείνοντας ταυτόχρονα και την απομάκρυνση του φιλοσόφου από τις πλατωνικές διδαχές.¹⁴ Ωστόσο, την φιλοσοφική αξία των *Ηθικών Ευδημείων* επισκίασε πληθώρα αστάθμητων παραγόντων που μελετώνται παρακάτω, με αποτέλεσμα την ελλιπή αξιοποίηση του έργου ήδη από τον 2^ο μ.Χ. αιώνα.

---

reconstruction, Goteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 1961· πβ. A. H. Chroust, “A brief account of the reconstruction of Aristotle's *Protrepticus*”, *Classical Philology*, 60(4), 1965, 229–239.

¹² Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σσ. 29· πβ. I. Düring, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β΄*, σσ. 219-235· πβ. ΑΙ. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, σ. 781· πβ. Α. C. Grayling, *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Π. Γεωργίου, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2021, σ. 122.

¹³ Ο.π., σσ. 27-28.

¹⁴ Ο.π., σσ. 31-37.

Στον αντίποδα, τα *Ηθικά Νικομάχεια* αποτέλεσαν τον πυρήνα μελέτης της αριστοτελικής ηθικής ως έργο που εμφανίζει την κατασταλαγμένη και σταθερή διδασκαλία του φιλοσόφου.¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι οι δύο πραγματείες δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό.¹⁶ Οι φιλοσοφικοί άξονες παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτοι, ενώ παράλληλα χρωματίζονται από την ωριμότερη φάση στοχασμού του Αριστοτέλη, αποκλίνοντας σημαντικά από την πλατωνική θεώρηση.¹⁷ Μολαταύτα, η πραγματεία των *Ηθικών Νικομαχείων* αποτελεί μια εξέταση της ηθικότητας, προσφέροντας κατηγορίες και περιγραφές αρεταϊκών προτύπων, αναφορικά προς την αναζήτηση της ανθρώπινης ευδαιμονίας.¹⁸

---

¹⁵ Βλ. Δ. Λυπουρλής, «Πρόλογος», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, i-iv, σσ. iii-iv.

¹⁶ *Αυτόθι*.

¹⁷ Βλ. ΑΙ. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, σσ. 781-783. Ο συγγραφέας επισημαίνει τα εξής: «Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, που σύμφωνα με το πνεύμα τους τοποθετούνται με αρκετήν εμπιστοσύνη στην τελευταία περίοδο της αριστοτελικής δημιουργίας, δείχνουν τόσο καθαρά την απόσταση από τον Πλάτωνα, όπως αυτό αλλού συμβαίνει ακόμα στα *Πολιτικά*».

¹⁸ *Αυτόθι*.

Τέλος, τα *Ηθικά Μεγάλα* εμφανίζονται ως ένα συμπύλημα της αριστοτελικής ηθικής, παραδόξως σε συμπυγμένη μορφή.¹⁹ Πιθανώς, πρόκειται είτε για ιδιόχειρες σημειώσεις του φιλοσόφου επί το σύνολο των δύο εκτεταμένων του ηθικών πραγματειών,²⁰ είτε για σημειώσεις κάποιου Περιπατητικού στοχαστή.²¹ Ανάλογοι προβληματισμοί ανακύπτουν αναφορικά και με τη χρονολόγηση των *Ηθικών Μεγάλων*. Ωστόσο, αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι οι κεντρικοί άξονες του εν λόγω κειμένου δεν έρχονται σε καμία αντίφαση με την αριστοτελική ηθική διδασκαλία.²²

---

¹⁹ Βλ. Δ. Λυπουρλής, «Πρόλογος», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, i-iv, σσ. iii-iv. Για μια εκτενή ελληνική έκδοση των *Ηθικών Μεγάλων* πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2010.

²⁰ Βλ. H. v. Arnim, «Die Echtheit der Grossen Ethik des Aristoteles», *Rheinisches Museum*, 76, 1927, 225-253 και του ιδίου «Neleus von Skepsis», *Hermes*, 63(4), 1928, 103-107, όπως παρατίθενται στο Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, 9-54, σσ. 39-41.

²¹ Βλ. W. Jaeger, *Aristoteles*, σ. 237. Ο συγγραφέας τονίζει πως «τα επονομαζόμενα *Ηθικά Μεγάλα* δεν εξετάζονται εδώ. Αποτελούν απλώς μια επιτομή των δύο άλλων ηθικών πραγματειών. Συντάκτης τους είναι κάποιος Περιπατητικός, ο οποίος ήθελε μόνο να κατασκευάσει ένα εγχειρίδιο συντομότερο από τις δύο μεγαλύτερες εκθέσεις της αριστοτελικής ηθικής, ένα εγχειρίδιο χρήσιμο για τις δικές του παραδόσεις».

²² Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, 9-54, σσ. 50-51.

II. Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΕΥΔΗΜΕΙΩΝ

Αναμφίβολα, το ενδιαφέρον των *Ηθικών Ευδημείων* ανέπτυξε μια φθίνουσα πορεία, η οποία ανατρέπεται σταδιακά από τη σύγχρονη φιλοσοφική μελέτη.²³ Σύμφωνα με τον A. Kenny, τα *Ηθικά Ευδήμεια* αποτελούσαν τον πυρήνα της αριστοτελικής ηθικής για πάνω από τετρακόσια (400) χρόνια, από τον θάνατο του Σταγειρίτη (322 π.Χ.) έως και την εποχή του Ασπάσιου,²⁴ τον 2^ο μ.Χ. αιώνα.²⁵ Πέρα από τις αρχαίες πηγές της

---

²³ Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», στο Δ. Ν. Κούτρας, *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειο», 1996, σ. 85. Η Μ. Δραγώνα-Μονάχου επισημαίνει πως το πρόβλημα των *Ηθικών Ευδημείων* ξεκίνησε με τον F. Schleiermacher και αναβίωσε με τον A. Kenny· πβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Σχόλια στις ηθικές πραγματείες του Αριστοτέλη: Λύνει ο A. Kenny ή ξαναθέτει το αριστοτελικό πρόβλημα;», στο *Αρετής Μνήμη: Αφιέρωμα «εις μνήμην» του Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Αθήνα, Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, 1983, σσ. 143-172.

²⁴ Για τον Ασπάσιο, βλ. J. Barns, «An introduction to Aspasius», στο A. Alberti – R.S. Sharples (ed.), *Aspasius: the earliest extant commentary on Aristotle's ethics*, Berlin, De Gruiter, 1999, pp. 1-50.

²⁵ Βλ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemian Ethics*, Trans. Anthony Kenny, Oxford, Oxford University Press, 2011, vii-xxviii, p. x. Ο A. Kenny επισημαίνει πως 12 συγγραφείς κατέγραψαν τα ηθικά έργα του Αριστοτέλη, η πλειοψηφία των οποίων έχρηζε τα *Ηθικά Ευδήμεια* ως το μόνο αυθεντικό έργο του Σταγειρίτη. Αξίζει να σημειωθεί πως τα *Ηθικά Νικομάχεια*, ως εκείνη την εποχή, αποδίδονταν από τον Κικέρωνα και τον

εποχής, δεν κατέχουμε ιδιαίτερες πληροφορίες ως προς την διάδοση των *Ευδημείων*,²⁶ ωστόσο γνωρίζουμε πως η υπόμνηση των *Ηθικών Νικομαχείων* από τον Ασπάσιο αποκαθήλωσε τα *Ηθικά Ευδήμεια* από το προσκήνιο τόσο της φιλοσοφικής όσο και της φιλολογικής μελέτης.²⁷

Η προβληματική πορεία, αναφορικά με την διάσωση των *Ηθικών Ευδημείων*, επικράτησε και κατά τον μεσαίωνα.²⁸ Ως εκ

Διογένη Λαέρτιο, στον γιο του Αριστοτέλη, Νικόμαχο· πβ. Br. Inwood – R. Woolf, «Introduction», στο Aristotle, *Eudemian Ethics*, ed. Bran Inwood – Raphael Woolf, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, vii-xxiv, p. xi.

²⁶ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σσ. 15-16 (10). Ο Β. Μπετσάκος παραθέτει τις απόψεις του Β. Κάλφα αναφορικά με την μυθιστορηματική διάσωση των αριστοτελικών κειμένων στην αρχαιότητα, έως την επιμέλεια και έκδοση τους από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο.

²⁷ Βλ. Α. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemian Ethics*, vii-xxviii, σ. x· πβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», σσ. 84-86. Μερικά από τα βασικότερα ζητήματα υπήρξαν η γνησιότητα και η χρονολόγηση των *Ηθικών Ευδημείων*· πβ. Α. Grant, *The ethics of Aristotle: Illustrated with essays and notes*, vol. 1, London, Logmans, 1857, pp. 19-20.

²⁸ Βλ. Br. Inwood – R. Woolf, «Introduction», στο Aristotle, *Eudemian Ethics*, vii-xxiv, p. xii. Σύμφωνα με τους Br. Inwood και R. Woolf, η νεοαποκτηθείσα αίγλη των *Ηθικών Νικομαχείων* κατάφερε να εκτοπίσει τα *Ευδήμεια* για πάνω από μία χιλιετία, καθώς η δημοτικότητα του εκάστοτε κειμένου όριζε και την διαχρονία του.

τούτου, η ιστορία του κειμένου καθίσταται μη γραμμική.²⁹ Σύμφωνα με τον H. Rackham, το κείμενο των *Ευδημείων* δεν περιλαμβάνεται στους βασικότερους κώδικες του αριστοτελικού corpus: στον codex Laurentianus (K^b) του 10ου αιώνα και στον Parisiensis (L^b) του 12ου αιώνα μ.Χ.³⁰ Έως και την Βυζαντινή περίοδο, διασώζονται μόλις δύο χειρόγραφα των *Ηθικών Ευδημείων*, εν αντιθέσει προς τα είκοσι (20) διασωζόμενα χειρόγραφα των *Ηθικών Νικομαχείων*.³¹ Πρόκειται, πιθανότατα, για χειρόγραφα που αντέγραψε ο Ιωάννης Σκουταριώτης, τα

---

²⁹ Βλ. H. Rackham, "Introduction", στο Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, Trans. H. Rackham, Cambridge, Loeb Classical Library, 1935, 190-196, p. 194· πβ. J. M. Mingay, «Praefatio», στο Aristotelis, *Ethica Eudemia*, (ed.) R. R. Walzer – J. M. Mingay, Oxford, Oxford University Press, 1991, v-xii, p. ix. Στην οξφορδιανή έκδοση παρατίθεται το στέμμα που συνέθεσε ο D. Harlfinger, μελετώντας τους κώδικες που εμπεριείχαν τα *Ηθικά Ευδήμεια*.

³⁰ *Αυτόθι*.

³¹ Βλ. L. Jost, "The Eudemian Ethics and Its Controversial Relationship to the Nicomachean Ethics", στο (ed.) R. Polansky, *The Cambridge Companion to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 410-427, p. 411 (3). Ο L. Jost επισημαίνει πως η πλειοψηφία των χειρόγραφων που διασώθηκαν τον Μεσαίωνα, αλλά και στην Βυζαντινή περίοδο αφορούν τα *Ηθικά Νικομάχεια*, άποψη την οποία παραθέτει κι ο A. Kenny· πβ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemian Ethics*, vii-xxviii, p. x. Ο A. Kenny υπερτονίζει πως ελάχιστα fragmenta των *Ηθικών Ευδημείων* μεταφράστηκαν κατά καιρούς.

οποία έφτασαν στην Ιταλία το 1423 και το 1427 αντίστοιχα.³² Ενώ, το 1447, φαίνεται πως έφτασε στην κατοχή του Βησσαρίωνα ένα χειρόγραφο της πραγματείας.³³

Κατά γενική ομολογία, τα *Ηθικά Ευδήμεια* διασώζονται ως κείμενο στον codex Vaticanus (P^b), σε ένα αντίγραφο του Laurentianus που χρονολογείται τον 13^ο μ.Χ. αιώνα και στον codex Marcianus (M^b) του 15^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁴ Μελετώντας το στέμμα του D. Harlfinger, είναι δυνατόν να διακρίνουμε δύο παραδόσεις χειρόγραφων που διασώζουν το αριστοτελικό

---

³² Βλ. D. Marsh, *Giannozzo Manetti: The Life of a Florentine Humanist*, Cambridge, Harvard University Press, 2019, pp. 145-146. Ο D. Marsh τονίζει πως τα δύο αυτά χειρόγραφα μεταφέρθηκαν στο ιταλικό έδαφος από τους Giovanni Aurispa και Francesco Filelfo αντίστοιχα, φτάνοντας μέσω του Ambrogio Traversari στην κατοχή του Giannozzo Manetti. Εντάσσονται στον codex Vaticanus.

³³ Βλ. G. Bonasio, *Happiness and Superlative Value in the Eudemean Ethics*, Columbia University, Ph.D., 2019, p. 10. Η G. Bonasio αναφέρει πως ο Βησσαρίων δημιούργησε δικό του αντίγραφο, βασισμένος στο χειρόγραφο, το οποίο δεν συμπεριλάμβανε τα κοινά βιβλία.

³⁴ Βλ. J. M. Mingay, «Praefatio», στο Aristotelis, *Ethica Eudemia*, v-xii, p. v-vi· πβ. H. Rackham, “Introduction”, στο Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemean Ethics, On Virtues and Vices*, 190-196, pp. 194-195. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως μεταγενέστερες αποκαταστάσεις του κειμένου παρουσιάζουν λάθη, με αποτέλεσμα να υποτιμάται η αξία τους από άλλες παραδόσεις.

κείμενο: την recensio Messanensis και τη recensio Constantinopolitana.³⁵

Σε αυτές, διακρίνουμε ελάχιστα σπαράγματα μεταφράσεων της πραγματείας, όπως π.χ. τη λατινική μετάφραση που αποδίδεται στον Γουλιέλμο της Moerbeke και χρονολογείται τον 13^ο αιώνα μ.Χ.³⁶ Ενδιαφέρουσα, επίσης, αποτελεί η αυτόνομη λατινική μετάφραση του 8^{ου} βιβλίου των *Ηθικών Ευδημείων* και των *Ηθικών Μεγάλων* υπό τον τίτλο *De Bona Fortuna* (1482), η οποία υποδεικνύει ένα ανεξάρτητο ελληνικό κείμενο.³⁷ Ωστόσο, αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στο λατινικό αυτόγραφο του G. Manetti, ο οποίος μετέφρασε τα

---

³⁵ Αυτόθι.

³⁶ Βλ. H. Rackham, "Introduction", στο Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, 190-196, p. 195. Σύμφωνα με τον H. Rackham, η εν λόγω μετάφραση ακολουθεί πιστά το αρχαιοελληνικό κείμενο των *Ηθικών Ευδημείων*, καθιστώντας το ισοδύναμο προς άλλους αξιόλογους κώδικες που το διασώζουν, π.χ. τον Vaticanus και τον Marcianus.

³⁷ Αυτόθι· πβ. J. M. Mingay, «Praefatio», στο Aristotelis, *Ethica Eudemia*, v-xii, pp. vii-viii· πβ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemian Ethics*, vii-xxviii, σ. χ. Ο A. Kenny τονίζει πως η μεταφρασμένη έκδοση του *De Bona Fortuna* γνώρισε μεγαλύτερη απήχηση ως αυτόνομο έργο, εν αντιθέσει με την συνολική εικόνα των *Ηθικών Ευδημείων*. Για το *De Bona Fortuna*, πβ. M. Posti, *Medieval Theories of Divine Providence 1250-1350*, Leiden, Brill, 2020, pp. 194-265.

ηθικά έργα του Αριστοτέλη,³⁸ καθώς και στην λατινική μετάφραση του 1453, από τον G. Tifernas.³⁹

Επιπρόσθετα, ελάχιστες είναι οι υπομνήσεις των *Ηθικών Ευδημείων* την εν λόγω περίοδο. Αξιομνημόνευτες, κατά τον A. Kenny, είναι του I. Casaubon τον 16^ο αιώνα μ.Χ. και του J. Silvester Maurus (1668).⁴⁰ Παρά ταύτα, οι πρώτες σοβαρές επιστημονικές εκδόσεις του αριστοτελικού αυτού έργου συναντώνται τον 19^ο αιώνα.⁴¹ Ωστόσο, κοινός παρονομαστής των νεότερων αυτών εκδόσεων αποτελεί το ζήτημα των κοινών βιβλίων ανάμεσα στα *Ηθικά Ευδήμεια* και τα *Ηθικά Νικομάχεια*.

---

³⁸ Βλ. D. Marsh, *Giannozzo Manetti: The Life of a Florentine Humanist*, Cambridge, Harvard University Press, 2019, pp. 145-146. Η έκδοση του G. Manetti βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του Βατικανού. Έπειτα από τον θάνατο του, σύμφωνα με τον D. Marsh, ο Vespasiano da Bisticci προετοίμασε ένα αντίγραφο, προορισμένο για τον δούκα του Ουρμπίνο, Federico da Montefeltro, το οποίο προλόγισε ο Angolo Manetti (1473) κι εντάχθηκε στο αρχικό αυτόγραφο· πβ. J. M. Mingay, «Praefatio», στο Aristotelis, *Ethica Eudemia*, v-xii, p. vii (3).

³⁹ *Αυτόθι*.

⁴⁰ Βλ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemian Ethics*, vii-xxviii, p. x.

⁴¹ *Αυτόθι*.

III. ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΒΙΒΛΙΑ

Αδιαμφισβήτητα, η πορεία των *Ηθικών Ευδημείων* υπήρξε παλίνδρομη. Ωστόσο, η απανταχού επιστημονική κοινότητα αναγνωρίζει την ηθική πραγματεία ως γνήσιο αριστοτελικό έργο.⁴² Ένας, ακόμη, παράγοντας που επενέργησε σε αυτήν την παράδοξη πορεία του έργου ήταν το πρόβλημα προέλευσης των κοινών βιβλίων των *Νικομαχείων* (Ε', Ζ', Η') και των *Ευδημείων* (Δ', Ε', Ζ').⁴³ Από την αρχαιότητα έως σήμερα, έχουν διατυπωθεί πολλαπλές απόψεις επί του ζητήματος.⁴⁴

---

⁴² Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 9. Ο Β. Μπετσάκος τονίζει τα εξής: «Αφενός τα διανοήματα αφετέρου και η γραφή της πραγματείας (το λεκτικό και το ύφος της) αντανακλούν άμεσα την προσωπικότητα του Σταγειρίτη όπως τη γνωρίζουμε από το σύνολο των σωζόμενων συγγραμμάτων του»· πβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», σσ. 84-86. Η Μ. Δραγώνα Μονάχου τονίζει πως «οι περισσότεροι αριστοτελιστές τα θεωρούν αυθεντικά ήδη από τον περασμένο αιώνα και μόνο μια μικρή μειοψηφία τα θεωρεί νόθα.»

⁴³ *Αυτόθι*.

⁴⁴ Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», σ. 86· πβ. Η. Rackham, "Introduction", στο Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, p. 192. Οι βασικότερες θέσεις υποστήριζαν πως είτε τα κοινά βιβλία ανήκαν στα *Ευδήμεια*, άποψη που διατυπώθηκε από τον Α. Kenny, είτε στα *Νικομάχεια*, σύμφωνα με τη γενγκαιριανή παράδοση.

Σήμερα, η φιλοσοφική και φιλολογική μελέτη τείνει να εντάσσει τα κοινά βιβλία περισσότερο στα *Ηθικά Ευδήμεια*, χάρη στην χρυσή τομή που χάραξε η έρευνα του A. Kenny.⁴⁵ Διαμέσου φιλοσοφικών και στυλομετρικών ενδείξεων, ο A. Kenny επισήμανε την σπουδαιότητα τοποθέτησης των κοινών βιβλίων στην πραγματεία των *Ηθικών Ευδημείων*.⁴⁶ Μολαταύτα, η σύγχρονη εκδοτική πρακτική, σύμφωνα με τον B. Μπετσάκο, εντάσσει τα κοινά βιβλία στα *Ηθικά Νικομάχεια*.⁴⁷

Διαφαίνεται, λοιπόν, το γεγονός πως ο προβληματισμός περί των κοινών βιβλίων είναι αναλογικός.⁴⁸ Παρά την εκδοτική

---

⁴⁵ Ο.π., σσ. 87-92· Η Μ. Δραγώνα-Μονάχου επισημαίνει τα στάδια έρευνας του A. Kenny, καθώς και την μεταγενέστερη αναθεώρηση του μελετητή, βάσει της δομικής κριτικής που του ασκήθηκε, όσο και της βιβλιογραφίας που αναδύθηκε ανά τα χρόνια. Για την μελέτη αυτή, πβ. A. Kenny, *Aristotle's Theory of Will*, London, Duckworth, 1979, pp. x-xii· πβ. A. Kenny, *Aristotle on the Perfect Life*, London, Duckworth, 1992, pp. vii-viii· πβ. A. Grant, *The ethics of Aristotle: Illustrated with essays and notes*, p. 21.

⁴⁶ Βλ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemean Ethics*, vii-xxviii, σ. x· πβ. L. Jost, "The Eudemean Ethics and Its Controversial Relationship to the Nicomachean Ethics", pp. 422-424. Ο L. Jost παραθέτει τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας του A. Kenny.

⁴⁷ Βλ. B. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 14· πβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», σ. 86.

⁴⁸ Βλ. Peter L. P. Simpson, *The Eudemean Ethics of Aristotle*, p. xiii· πβ. A. Von Fragstein, *Studien zur Ethik des Aristoteles*, Amsterdam, Gruner, 1974, pp.

τοποθέτηση τους, τα κοινά βιβλία οφείλουν να παρατίθενται τόσο στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όσο και στα *Ηθικά Ευδήμεια* για μια πληρέστερη μορφολογία κι ερμηνεία της αριστοτελικής ηθικής.⁴⁹ Άλλωστε, αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι τα κοινά βιβλία και κατ' επέκταση οι δύο ηθικές πραγματείες του Αριστοτέλη προσφέρουν πληθώρα ομοιοτήτων και διαφορών ως προς την φιλοσοφική τους δομή.⁵⁰

Ανεξαρτήτου χρονολόγησης, καθίσταται σαφές πως και οι δύο αριστοτελικές πραγματείες αναπτύσσουν τη θεματολογία

400-403· πβ. C. J. Rowe, "De Aristotelis in tribus libris Ethicorum dicendi ratione: particles connectives and style in three books from the Aristotelian ethical treatises", *Liverpool Classical Monthly*, 8, (1983), 37-74, p. 73.

⁴⁹ *Αυτόθι*· πβ. Peter. L. P. Simpson, "Aristotle's *Ethica Eudemia*: The text and character of the common books as found in E.E. MSS", *The Classical Quarterly*, 69 (1), (2019), 187 – 201, pp. 200-201· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 9-64, σσ. 11-12. Ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει πως «οι ειδικοί στην αριστοτελική ηθική θεωρούν απαραίτητη την ισότιμη μελέτη των δύο πραγματειών, προκειμένου να κατανοηθεί στην πληρότητα της η σκέψη του Αριστοτέλη».

⁵⁰ Για μια ανάλυση των ομοιοτήτων και διαφορών των δύο πραγματειών βλ. A. Kenny, «Introduction» στο Aristotle, *The Eudemean Ethics*, vii-xxviii, pp. x-xii· πβ. A. Kenny, *The Aristotelian Ethics: A study of the relationship between the Eudemean and Nicomachean Ethics of Aristotle*, Oxford, Oxford University Press, 2016, pp. 282-288.

τους σε διαφορετικό επίπεδο.⁵¹ Σε πολλές περιπτώσεις τα *Ηθικά Νικομάχεια* παρουσιάζουν μια πιο κατασταλαγμένη θεματική.⁵² Αντιστρόφως ανάλογα, η αριστοτελική διδασκαλία των *Ηθικών Ευδημείων* παρουσιάζει μια διεισδυτικότερη ματιά σε ζητήματα που δεν αναλύονται εκτεταμένα στα *Νικομάχεια*.⁵³ Αναλογικά, εκτιμάται το γεγονός ότι τα κοινά βιβλία εκθέτουν την οριστική θεωρία του Αριστοτέλη για τα θέματα, τα οποία αναλύουν.⁵⁴

---

⁵¹ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σσ. 12-13.

⁵² *Αυτόθι*: ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει στην υποσημείωση 5 τα εξής: «Πολύ χαρακτηριστική είναι η ανάπτυξη της θεωρίας της μεσότητας. Στα ΗΝ οι όροι πάθος και έξις έχουν πάρει ξεκάθαρα τεχνικό περιεχόμενο, λειτουργούν ως *termini technici* σαφώς διακριτοί από την καθημερινή χρήση των λέξεων αυτών. Αντίστοιχα, η μεσότητα παρουσιάζεται με λιτό και βέβαιο τρόπο ως ελεύθερη, υποκειμενική και πάγια επιλογή εντός του συνεχούς πεδίου που συστήνεται από κάθε πάθος. Στα ΗΕ, μολονότι η προοπτική του συγγραφέα είναι σαφέστατα ανάλογη, οι αντίστοιχες αναπτύξεις δεν έχουν ακόμα αυτόν τον κατασταλαγμένο χαρακτήρα και οι όροι που χρησιμοποιούνται δε φαίνεται να έχουν πάντα μονοσήμαντο χαρακτήρα».

⁵³ *Αυτόθι*.

⁵⁴ *Αυτόθι*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ «ΑΡΕΤΗΣ» ΣΤΑ ΗΘΙΚΑ

ΕΥΔΗΜΕΙΑ

I. «ΑΡΕΤΗ» ΚΑΙ ΨΥΧΗ

Αναμφίβολα, κεντρικό δόγμα της αριστοτελικής ηθικής σκέψης αποτελεί η έννοια της *αρετής*.⁵⁵ Ο Αριστοτέλης, αξιοποιώντας την έννοια σε όλο το εύρος της πρακτικής του φιλοσοφίας, αποστασιοποιείται σημαντικά από την πλατωνική θεώρηση.⁵⁶ Ιδίως στα *Ηθικά Ευδήμεια*, ο Σταγειρίτης ασκεί

---

⁵⁵ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Από την αρχαία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1999, σ. 15. Ο Δ. Ν. Κούτρας επισημαίνει πως η έννοια της *αρετής*, κατά τον Αριστοτέλη, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της ευδαιμονίας των ανθρώπων. Κατ' επέκταση, η σύνδεση των δύο αυτών εννοιών εφαρμόζεται στο πλαίσιο της πολιτικής σκέψης του Σταγειρίτη· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, Θεσσαλονίκη, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 1962, σ. 342· πβ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων», 81-94, σ. 93.

⁵⁶ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 18. Ο Β. Μπετσάκος θεωρεί πως στα *Ηθικά Ευδήμεια*, ο Αριστοτέλης ασκεί δριμυία κριτική απέναντι στον διδάσκαλο του, αντίθετα από τις αντιλήψεις της γενγκεριανής παράδοσης· πβ. Ν. Κυργιόπουλος, «Εισαγωγικά», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Αθήνα, Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 2004, 7-33, σσ. 18-19· πβ. L. Jost, «The

κριτική στον σωκρατικό στοχασμό περί αρετής, καθώς βασική προϋπόθεση είναι η απόκτηση της, καθώς σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: «οὐ μὴν ἀλλὰ γε περὶ ἀρετῆς οὐ τὸ εἰδέναι τιμωτάτον τί ἐστίν, ἀλλὰ τὸ γινώσκειν ἐκ τίνων ἐστίν. οὐ γὰρ εἰδέναι βουλόμεθα τί ἐστὶν ἀνδρεία, ἀλλ' εἶναι ἀνδρεῖοι, οὐδέ τί ἐστὶ δικαιοσύνη, ἀλλ' εἶναι δίκαιοι».⁵⁷ Αντίθετα για τον Πλάτωνα, ο M. Woods επισημαίνει πως σημαντική αποτελεί η ταύτιση της αρετής με τη γνώση κι όχι η διερεύνηση των επιμέρους μέσων απόκτησής της.⁵⁸

Eudemian Ethics and Its Controversial Relationship to the Nicomachean Ethics», 410-427, p. 413.

⁵⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, 1216b20-23: «ειδικά όμως και κατεξοχήν με την αρετή το πιο πολύτιμο δεν είναι να έχουμε γνώσεις, αλλά να γνωρίζουμε πώς να την αποκτήσουμε. Διότι αυτό που θέλουμε δεν είναι να μάθουμε τι είναι ανδρεία, αλλά να είμαστε ανδρεῖοι, ούτε τι είναι δικαιοσύνη, αλλά να είμαστε δίκαιοι»· πβ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 457-564, σσ. 466-467 (26, 27).

⁵⁸ Βλ. M. Woods, «Commentary», στο Aristotle, *Eudemian Ethics Books I, II, and VIII*, (ed.) Michael Woods, Oxford, Clarendon Press, 1992, 43-184, p. 56· πβ. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 197a-199b· Πλάτων, *Ευθύδημος*, 289ab. Για τα χωρία στον Πλάτωνα χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές τα εξής: Πλάτων, *Θεαίτητος: Η γνωσιολογία του Πλάτωνος*, προλ. Θ. Πελεgrίνης, μτφρ. Κ. Σ. Παπαλεξίου, επιμ. Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2015· Πλάτων, *Ευθύδημος*, επιμ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1987.

Ως ιδιότητα, η αρετή καθίσταται εσωτερικό γνώρισμα της ψυχής της εκάστοτε ανθρώπινης φύσης.⁵⁹ Η απόκτησή της αποτελεί επίπονη διαδικασία, καθώς χαρακτηρίζεται από την αλλεπάλληλη πρακτική ενεργητικότητα και επίμονη άσκηση του ανθρώπου.⁶⁰

Άλλωστε, το έργο ενός οργανισμού ανάγεται στις καλύτερες ικανότητες που διαθέτει η ψυχή του.⁶¹ Για τον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης καθιστά αναγκαίο τον διαχωρισμό των αρετών, σε ηθικές και διανοητικές, αναλογικά προς τα μέρη της ψυχής.⁶² Παρά την διάκριση, ο Σταγειρίτης αναγνωρίζει τη

---

⁵⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1218b34. Ο Αριστοτέλης, ταυτόχρονα με την αρετή, ορίζει ως «ενδοψυχικά» αγαθά τη φρόνηση και την ηδονή· πβ. Al. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, σ. 783.

⁶⁰ Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, σσ. 342-343. Ο Κ. Δ. Γεωργούλης τονίζει πως η απόκτηση της αρετής καθίσταται εφικτή μέσω της πράξεως. Ως έξη, αποτελεί σταθερή ψυχική ποιότητα, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη ενεργητικότητα. Για τον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης την χαρακτηρίζει ως αξιέπαινη ψυχική διάθεση· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1101b14-16· *Ηθικά Μεγάλα*, Α₂, 2.1-2. Σχετικά με τον επίπονη πορεία προς την αρετή, πβ. H. J. Curzer, *Aristotle and the Virtues*, Oxford, Oxford Clarendon Press, 2012, pp. 318-340.

⁶¹ Βλ. E. Barcalow, *Moral Philosophy: Theory and Issues*, California, Wadsworth Publishing Company, 1994, pp. 70-71.

⁶² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, 1220a5-12· *Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a4-7. Αξίζει να σημειωθεί πως ο εν λόγω διαχωρισμός εμφανίζεται και

συνάφεια μεταξύ ηθικών και διανοητικών αρετών ως προς τη διαμόρφωση του ανθρώπινου ήθους υπό το πλαίσιο του ορθού λόγου.⁶³

Ωστόσο, η εξέταση της αρετής ως γνωρίσματος της ψυχής από τον Αριστοτέλη στα *Ηθικά Ευδήμεια*, προϋποθέτει σε σημαντικό βαθμό τόσο την γνώση της αριστοτελικής θεώρησης στο *Περί Ψυχής*, όσο και στις άλλες ηθικές του πραγματείες. Έχοντας στραφεί μακριά από τον δυϊσμό ψυχής – σώματος,⁶⁴ ο Σταγειρίτης νοεί τις δύο έννοιες ως όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς η ψυχή αποτελεί τη μορφή του σώματος, ενώ το σώμα

στα *Ηθικά Μεγάλα*. Για την διάκριση της αρετής πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σσ. 40-61· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, σσ. 343-352. Ο Αριστοτέλης διαχωρίζει τις διανοητικές αρετές ως τελειώσεις του λογικού μέρους της ψυχής. Αντιθετικά, οι ηθικές αρετές άπτονται στο πεδίο του αλόγου μέρους· πβ. Χ. Ευαγγελίου, «Αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία και ιατρική επιστήμη», στο *Αριστοτέλης: Οντολογία – Γνωσιοθεωρία – Ηθική – Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, 471-494, σ. 475.

⁶³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 23.

⁶⁴ Βλ. D. Ross, *Aristotle*, London, Barnes & Noble Inc, 1964, p. 132. Ο D. Ross τονίζει πως ο Αριστοτέλης δεν είναι δυϊστής· πβ. Κ. Μιχαηλίδης, «Η μεσότητα ως συνθετική αρχή της ψυχής κατά τον Αριστοτέλη», στο *Αριστοτέλης: Οντολογία – Γνωσιοθεωρία – Ηθική – Πολιτική Φιλοσοφία*, 413-422, σσ. 414-419.

καθίσταται ύλη της ψυχής, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης: «διὸ καὶ οὐ δεῖ ζητεῖν εἰ ἐν ἡ ψυχῇ καὶ τὸ σῶμα, ὥσπερ οὐδὲ τὸν κηρὸν καὶ τὸ σχῆμα, οὐδ' ὅλως τὴν ἐκάστου ὕλην καὶ τὸ οὐ ἢ ὕλη· τὸ γὰρ ἐν καὶ τὸ εἶναι ἐπεὶ πλεοναχῶς λέγεται, τὸ κυρίως ἢ ἐντελέχειά ἐστιν».⁶⁵

---

⁶⁵ Βλ. Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 412b6-8: «γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐρευνούμε ἀν ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα εἶναι ἓνα πράγμα, ὅπως δὲν τὸ κάνουμε γιὰ τὸ κερὶ καὶ τὸ ἀποτύπωμα, οὔτε, γενικά, γιὰ τὴν ὕλη κάθε πράγματος καὶ γιὰ ἐκεῖνο τοῦ ὁποῖου εἶναι ὕλη· γιὰτί, ἐπειδὴ τὸ ἓνα καὶ τὸ εἶναι ἔχουν πολλές σημασίες, ἡ κυρίως σημασία τους εἶναι ἡ ἐντελέχεια»· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εἰσαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ἠθικά Εὐδήμεια: ἀρετὴ, φιλία, εὐτυχία*, 9-64, σσ. 34-35.

II. Η «ΑΡΕΤΗ» ΩΣ ΕΝΔΟΨΥΧΙΚΟ ΑΓΑΘΟ ΣΤΑ ΗΘΙΚΑ

ΕΥΔΗΜΕΙΑ

Στο πλαίσιο της πρακτικής του φιλοσοφίας, ο Αριστοτέλης δίνει έμφαση στην ψυχή του ανθρώπου, αφού ο άνθρωπος αποτελεί τον πυρήνα μελέτης της ηθικής και πολιτικής σφαίρας, ενώ ταυτόχρονα εντός του συμπεριλαμβάνονται όλες οι δυνατότητες και ενέργειες της ψυχής, καθώς *δει γάρ, εἰ ἡ ἄνθρωπος, λογισμὸν ἐνεῖναι [καὶ] ἀρχὴν καὶ πράξιν*.⁶⁶ Η ολιστική αυτή προσέγγιση από τον φιλόσοφο αναδεικνύει την ψύχη ως μια *elan vital* της ανθρώπινης φύσης.⁶⁷

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης εμβαθύνει σημαντικά στην φύση της ανθρώπινης ψυχής, προχωρώντας σε μια εργαλειακή διαίρεση των μερών της, σε *λόγον ἔχον καὶ ἄλογον μέρος*.⁶⁸

---

⁶⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1219b39-40: «εφόσον αναφερόμαστε αποκλειστικά στον άνθρωπο, πρέπει να υπάρχει και αυτεξούσια λογική, και πράξη».

⁶⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Β, 414a12-13: «ἡ ψυχή δὲ τοῦτο ὧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρώτως»· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 9-64, σσ. 35-36. Ο Β. Μπετσάκος τονίζει πως «η ψυχή γίνεται ο ορίζοντας στον οποίο, μέσα από τη σχέση που ο άνθρωπος εγκαθιδρύει μαζί τους, αναδύονται τα όντα ως φαινόμενα».

⁶⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ, 432a15-432b5: «Ἐπεὶ δὲ ἡ ψυχή κατὰ δύο ὄριστα δυνάμεις ἢ τῶν ζῶων, τῷ τε κριτικῷ, ὃ διανοίας ἔργον ἐστὶ καὶ αἰσθήσεως, [...] ἔχει δὲ ἀπορίαν εὐθύς πῶς τε δεῖ μόρια λέγειν τῆς ψυχῆς καὶ

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, το πρώτο μέρος αφορά της λογικές λειτουργίες της ανθρώπινης ψυχής.⁶⁹ Αποτελεί το νοητικό εργαλείο, μέσα από το οποίο ο άνθρωπος είναι δυνατόν να λάβει αποφάσεις για ζητήματα πρακτικής φύσεως.⁷⁰ Αντιθέτως, στο άλλο μέρος ανήκουν όλα εκείνα τα συναισθήματα που προκαλούν στην ανθρώπινη φύση το βίωμα λύπης ή ηδονής (ἐπιθυμητικόν), καθώς και οι ζωτικές λειτουργίες που αφορούν την σωματικότητα του ανθρώπου (ὅλως ὀρεκτικόν).⁷¹

Αξίζει να σημειωθεί πως η μεθοδολογική διαίρεση της ψυχής διατηρείται σημαντικά στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Ο Αριστοτέλης αναφέρει: «ἐπεὶ δ' ἀνθρωπίνην ἀρετὴν ζητοῦμεν, ὑποκείσθω δύο μέρη ψυχῆς τὰ λόγου μετέχοντα, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον μετέχειν λόγου ἄμφω, ἀλλὰ τὸ μὲν τῷ ἐπιτάττειν, τὸ δὲ τῷ πείθεσθαι καὶ ἀκούειν πεφυκέναι: εἰ δὲ τί ἐστὶν ἑτέρως ἄλογον, ἀφείσθω τοῦτο τὸ μόνιον».⁷² Αποτελεί, συνεπώς, σηματορρό στην

πόσα. τρόπον γάρ τινα ἄπειρα φαίνεται, καὶ οὐ μόνον ἅ τινες λέγουσι διορίζοντες, λογιστικὸν καὶ θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν, οἱ δὲ τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. [...] ἔν τε τῷ λογιστικῷ γὰρ ἡ βούλησις γίνεται, καὶ ἐν τῷ ἀλόγῳ ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμός.»

⁶⁹ *Αυτόθι*.

⁷⁰ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*: ἀρετή, φιλία, εὐτυχία, 9-64, σσ. 36-37.

⁷¹ *Αυτόθι*.

⁷² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1219b27-32: «Ἐπειδὴ ἀναζητοῦμε την ἀρετὴν τὴν ἀνθρώπινη, ἀς δεχτούμε ὅτι δύο εἶναι τὰ μέρη τῆς ψυχῆς που

διερεύνηση της *αρετής*, η οποία αποτελεί βασική έννοια στην αριστοτελική θεώρηση περί ευδαιμονίας. Με βάση την αριστοτελική ψυχολογία, θεμελιώνεται η *αλληλοπεριχώρηση*⁷³ των δύο μερών της ψυχής, όπου το *ἄλογον* έχει την δυνατότητα να υπακούει στο λογικό, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και το υπόβαθρο της ηθικής σκέψης του φιλοσόφου.⁷⁴ Εντούτοις, αντιλαμβανόμαστε πως η υπεροχή του λόγου αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του ανθρώπου από τα υπόλοιπα όντα και συνάμα θέτει τις βάσεις κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας.

Τα *Ηθικά Ευδήμεια*, ως έργο που επικεντρώνεται στην αναζήτηση της ευδαιμονίας, στοχεύουν στην ενδότερη ψυχική κατάσταση του ανθρώπου και σε εκείνα τα αγαθά που ενυπάρχουν στην ψυχή μας.⁷⁵ Για τον Αριστοτέλη *φρόνησις γάρ*

συνδέονται με το λογικό, με διαφορετικό βέβαια τρόπο το καθένα: το ένα επιτάσσει, και το άλλο πειθαρχεί και υπακούει, όπως το επιβάλλει η φύση του καθενός».

⁷³ Αυτόθι.

⁷⁴ Βλ. Β. Μπετσάκος, *Ψυχή άρα Ζωή: ο αποφαιτικός χαρακτήρας της αριστοτελικής θεωρίας της ψυχής*, Αθήνα, Αρμός, 2008, σσ. 87-133· πβ. Ν. Π. Μητρόπουλος, «Οι κύριες αρετές και η αριστοτελική ηθική», *Ερकुνα*, 2, (2014), 76-86, σσ. 77-78.

⁷⁵ Βλ. Θ. Ν. Πελεργίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ. 85. Ο Θ. Ν. Πελεργίνης επισημαίνει τα εξής: «Για τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία του ανθρώπου συνίσταται σ' έναν ορισμένο

καὶ ἀρετὴ καὶ ἡδονὴ ἐν ψυχῇ, ὧν ἡ ἔνια ἢ πάντα τέλος εἶναι δοκεῖ πᾶσιν.⁷⁶ Ο φιλόσοφος, αναδεικνύοντας τον τελεολογικό χαρακτήρα των γνωρισμάτων αυτών της ψυχῆς στρέφεται επαγωγικά στην έννοια της ἀρετῆς ως ἡ βελτίστη διάθεσις ἢ ἔξις ἢ δύναμις ἐκάστων, ὅσων ἐστὶ τις χρῆσις ἢ ἔργον⁷⁷ και επιχειρεῖ να συνδέσει την ἀνθρώπινη ψυχὴ με ἕνα ἔργο, ως ἀριστο τελικό σκοπό, ἀνώτερο ἀπὸ κάθε ιδιότητα και κατάσταση της, καθὼς τέλος τὸ βέλτιστον καὶ τὸ ἔσχατον, οὗ ἔνεκα τᾶλλα πάντα.⁷⁸

Ταυτίζοντας τὸ ἔργο ἐνός πράγματος με τὸ ἔργο της ἀρετῆς του, ο Σταγειριώτης καταλήγει πως ἀν ἔργο της ψυχῆς εἶναι τὸ ζην, τότε ἀναλογικὰ ἔργον ἂν εἴη τῆς ἀρετῆς ζωὴ σπουδαία.⁷⁹ Για τὸν λόγο αὐτό, ἡ ψυχὴ ως ἐνέργεια και ιδιότητα οφείλει να ἀποβλέπει στο ἀριστο, σύμφωνα με τις ἐπιταγές του σημαντικότερου ἐνδοψυχικού της ἀγαθοῦ, της ἀρετῆς, καθὼς

τρόπο συμπεριφοράς του, προς τὸν ὁποῖο οφείλει να συμμορφώνεται, εἰάν θέλει να πραγματοποιήσει τὸν τελικό σκοπὸ της ζωῆς του».

⁷⁶ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1218b34-35.

⁷⁷ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1218b39: «δηλαδή εἶναι ἡ καλύτερη κατάσταση ἢ ιδιότητα ἢ δυνατότητα για τὸ καθετί που συνδέεται με χρῆση ἢ ἔργο».

⁷⁸ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1219a10-12: «τὸ τέλος εἶναι ἀριστο ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι τελικός σκοπός. Διότι ἐτσι ορίστηκε: τελικός σκοπός εἶναι τὸ καλύτερο και τὸ ἔσχατο, αὐτό για τὸ ὁποῖο γίνονται ὅλα τα ἄλλα».

⁷⁹ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1219a27.

δηλον δὲ ἐκ τῶν ὑποκειμένων (ἦν μὲν γὰρ ἡ εὐδαιμονία τὸ ἄριστον, τὰ δὲ τέλη ἐν ψυχῇ καὶ τὰ ἄριστα τῶν ἀγαθῶν, αὐτὴ δὲ ἢ ἕξις ἢ ἐνέργεια), ἐπεὶ βέλτιον ἢ ἐνέργεια τῆς διαθέσεως καὶ τῆς βελτίστης ἕξεως ἢ βελτίστη ἐνέργεια, ἢ δ' ἀρετὴ βελτίστη ἕξις, τῆς ἀρετῆς ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς ἄριστον εἶναι. ἦν δὲ καὶ ἡ εὐδαιμονία τὸ ἄριστον.⁸⁰ Κατὰ συνέπεια, ὁ φιλόσοφος συμπεραίνει πὼς ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἀγαθῆς ἐνέργεια.⁸¹

Αξίζει να σημειωθεί πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δεν ἀναιρεῖ σε καμία περίπτωση τὸν ρόλο τῆς φρόνησης καὶ τῆς ἡδονῆς στὴν εὐδαιμονία. Διαφαίνεται πὼς τὰ τρία αὐτὰ ἐνδοψυχικά ἀγαθὰ ἀποτελοῦν τὸν ἀντικατοπτρισμὸ τοῦ ἀπολαυστικοῦ, πολιτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ φιλόσοφος ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «τῶν καὶ πρότερον ῥηθέντων ἀγαθῶν ὡς μεγίστων τοῖς ἀνθρώποις, ἀρετῆς καὶ φρονήσεως καὶ ἡδονῆς, τρεῖς ὁρῶμεν καὶ βίους ὄντας, οὓς οἱ ἐπ' ἐξουσίας τυγχάνοντες προαιροῦνται ζῆν

---

⁸⁰ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1219a29-34: «εἶχαμε πει ἀφενός ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι τὸ ἄριστο καὶ ἀφετέρου ὅτι οἱ τελικοὶ σκοποὶ καὶ τὰ ἄριστα ἀγαθὰ εἶναι στὴ ψυχῇ, ἐπίσης ὅτι ἡ ψυχὴ λειτουργεῖ εἴτε ὡς ιδιότητα εἴτε ὡς ἐνέργεια. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ μιὰ κατάσταση, καὶ ἐπειδὴ ἀνώτατη ἐνέργεια εἶναι αὐτὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ιδιότητα, συνεπάγεται ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς ἀρετῆς εἶναι τὸ ἄριστο τῆς ψυχῆς. Καὶ τὸ ἄριστο τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ εὐτυχία». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία καὶ Ρητορική στὴν κλασικὴ σκέψη*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2017, σσ. 199-200.

⁸¹ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1219a35. Πβ. Θ. Ν. Πελεργρίνης, *Οἱ πέντε ἐποχὲς τῆς φιλοσοφίας*, σ. 86.

ἅπαντες, πολιτικὸν φιλόσοφον ἀπολαυστικόν. τούτων γὰρ ὁ μὲν φιλόσοφος βούλεται περὶ φρόνησιν εἶναι καὶ τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τὴν ἀλήθειαν, ὁ δὲ πολιτικὸς περὶ τὰς πράξεις τὰς καλὰς (αὐταὶ δ' εἰσὶν αἱ ἀπὸ τῆς ἀρετῆς, ὁ δ' ἀπολαυστικὸς περὶ τὰς ἡδονὰς τὰς σωματικάς».⁸²

Εξαιτίας αὐτοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει πὼς ἡ ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι τέλεια καὶ ἀτελής.⁸³ Εφόσον, ἡ εὐδαιμονία ἀποτελεῖ τὸ τέλειο ἀγαθόν, ἀντιλαμβανόμεστε πὼς ἡ εὐδαιμονία ζωῆς τελείας ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν.⁸⁴ Με ἄλλα λόγια, ὁ δρόμος τῆς ἀρετῆς ἀρμόζει στὴν θέαση τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας, ἐνῶ παράλληλα οφείλει νὰ ἐναρμονίζει τὴν φρόνηση καὶ τὴν ἡδονή, καθὼς καὶ τὰ ἐπιμέρους ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ἐννοίες θεμελιώδεις πρὸς τὴν κοινωνικὴ διάρθρωση καὶ τὴ θεσμικὴ οργάνωση τῆς πολιτείας.⁸⁵

---

⁸² Ο.π., Α, 1215a33-1215b5.

⁸³ Ο.π., Β, 1219a33-39: «τῆς ἀρετῆς ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς ἄριστον εἶναι. ἦν δὲ καὶ ἡ εὐδαιμονία τὸ ἄριστον. ἔστιν ἄρα ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἀγαθῆς ἐνέργεια. ἐπεὶ δὲ ἦν ἡ εὐδαιμονία τέλεόν τι, καὶ ἔστι ζωὴ καὶ τελέα καὶ ἀτελής, καὶ ἀρετὴ ὡσαύτως ἡ μὲν γὰρ ὅλη, ἡ δὲ μόνιον, ἡ δὲ τῶν ἀτελῶν ἐνέργεια ἀτελής».

⁸⁴ *Αὐτόθι.*

⁸⁵ Βλ. Ι. Γ. Καλογεράκος, *Παιδεία καὶ πολιτικὴ ἀριστεία: Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀρετὴν στο ἀριστοτελικὸ ἰδανικὸ κράτος*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2016, σσ. 70-73.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΗΣ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ

I. ΗΘΙΚΗ ΑΡΕΤΗ

Ο Αριστοτέλης εκκινώντας τη συζήτηση περί ηθικής αρετής, επισημαίνει πως η αρετή αποτελεί συγκεκριμένη κατάσταση της ψυχής υπό τῶν ἀρίστων περι ψυχὴν κινήσεων καὶ ἀφ' ἧς πράττεται τὰ ἄριστα τῆς ψυχῆς ἔργα καὶ πάθη, καὶ ὑπὸ τῶν αὐτῶν πῶς μὲν γίνεται, πῶς δὲ φθείρεται, καὶ πρὸς ταῦτ' ἢ χρῆσις αὐτῆς ὑφ' ὧν καὶ αὐξεται καὶ φθείρεται, πρὸς ἃ βέλτιστα διατίθησιν.⁸⁶ Το γεγονός ότι η αρετή είναι δυνατόν να προκληθεί από τις ἀριστες ψυχικές κινήσεις και ταυτόχρονα σηματοδοτεί την αιτία για την οποία πράττονται τα ἀριστα ψυχικά πάθη και ἔργα, αναδεικνύει κατά τον Σταγειρίτη την ἀρρηκτη σχέση τόσο της αρετής όσο και της κακίας με τα ἡδέα καὶ λυπηρά.⁸⁷

---

⁸⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1220a30-33: «προκαλείται από τις ἀριστες ψυχικές κινήσεις και αποτελεί με τη σειρά της αιτία για να πράττονται τα ἀριστα ψυχικά ἔργα και πάθη. Επίσης, από τα ίδια ακριβώς είτε δημιουργείται είτε καταστρέφεται, ανάλογα με τον τρόπο, ενώ η εφαρμογή της, που οδηγεί στις ἀριστες πράξεις, γίνεται αιτία γι' αυτά τα οποία προκαλείται και είτε επανξάνεται είτε μειώνεται».

⁸⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1104b14-15: «Ἐτι δ' εἰ αἱ ἀρεταὶ εἰσι περὶ πράξεις καὶ πάθη, παντὶ δὲ πάθει καὶ πάσῃ πράξει ἔπεται ἡδονὴ καὶ λύπη, καὶ διὰ τοῦτ' ἂν εἴη ἡ ἀρετὴ περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας».

Κατ' αναλογία, ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ περὶ ἡδέα καὶ λυπηρὰ ἐστὶ,⁸⁸ καθώς ἔχει ἀμεση σχέση με ὅλα τα συναισθήματα, τις πράξεις και τα πάθη της ανθρώπινης φύσης.⁸⁹ Στο σύνολό της, απαρτίζει το ἦθος του ανθρώπου.⁹⁰ Το ἦθος, ὄντας μια μορφή ποιότητας της ψυχῆς, ανήκει στο ἄλογο μέρος που καθίσταται ικανό να υπακούει στον λόγο.⁹¹

Επί της ουσίας, ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ πραγματώνεται και τελειοποιείται μέσα από την επίδραση του λόγου και ταυτόχρονα εἶναι ἀποτέλεσμα ἔθους.⁹² Ἡ ετυμολογική προσέγγιση του Ἀριστοτέλη απαντά και στα *Ἠθικά Ευδήμεια*,

---

⁸⁸ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β 1220a39.

⁸⁹ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ἠθικὴ*, σ. 40· πβ. Ι. Γ. Καλογεράκος, «Υπερβολὴ και υπερροχὴ στην ἠθικὴ φιλοσοφία του Ἀριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28, (1997-1998), 166-190, σ. 169.

⁹⁰ *Αυτόθι*.

⁹¹ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1220b5-6: «διὸ ἔστω <τὸ> ἦθος τοῦτο ψυχῆς κατὰ ἐπιτακτικὸν λόγον <τοῦ ἀλόγου μὲν,> δυναμένου δ' ἀκολουθεῖν τῷ λόγῳ ποιότης».

⁹² Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ἠθικὴ*, σ. 23· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ἀριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, Ἱστορικὴ και Λαογραφικὴ Εταιρεία Χαλκιδικῆς, 1962, σ. 343. Ο Κ. Δ. Γεωργούλης ἐπισημαίνει πως μόνο ο ἄνθρωπος ἐπιδέχεται την ἐπενέργεια του ἐθισμοῦ.

καθώς τὸ ἦθος, ὡσπερ καὶ τὸ ὄνομα σημαίνει ὅτι ἀπὸ ἔθους ἔχει τὴν ἐπίδοσιν.⁹³

Αντιλαμβανόμαστε πως ο διαρκῆς εθισμὸς τοῦ ἀνθρώπου σε ἓνα συγκεκριμένο μοτίβο πρακτικῆς σταθεράς, διαμορφώνει τὴν ἀνάλογη ἀρετὴ, καθιστώντας τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ ὡς μιὰ δυναμικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἠθους καὶ ψυχικὴ ἐνέργεια.⁹⁴ Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι κατὰ γένος ἕξη καὶ ἐπενεργεῖ στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ.

Για τὸν λόγο αὐτό, εἶναι σημαντικό νὰ ἐξεταστοῦν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ιδιότητες τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ καλύπτουν τὸ ευρύτερο φάσμα τῆς λύπης καὶ τῆς ἡδονῆς. Τὰ πάθη καὶ οἱ δυνάμεις συνιστοῦν, σύμφωνα με τὸν Β. Μπετσάκο, τὶς «προ-ἠθικὲς πραγματικότητες σχεδὸν βιολογικῆς τάξεως»⁹⁵, ἐνῶ οἱ

---

⁹³ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1220a40· πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Β, 1103a18: «ἡ δ' ἠθικὴ ἕξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους»· πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Μεγάλα*, Α, 2.1-3.1: «Ἡ δ' ἠθικὴ ἀρετὴ ἐντεῦθεν τὰς ἐπωνυμίας ἔχει, εἰ δεῖ παρὰ γράμμα λέγοντα τὴν ἀλήθειαν ὡς ἔχει σκοπεῖν (δεῖ δ' ἴσως). τὸ γὰρ ἦθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἔχει τὴν ἐπωνυμίαν ἠθικὴ γὰρ καλεῖται διὰ τὸ ἐθίζεσθαι»· πβ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια: ἀρετὴ, φιλία, εὐτυχία*, 457-564, σ. 494 (77).

⁹⁴ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ἠθικὴ*, σ. 23. Ὁ Δ. Ν. Κούτρας τονίζει πως τὸ ἔθος δὲν ἀποτελεῖ μηχανικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου.

⁹⁵ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εἰσαγωγή», στο Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια: ἀρετὴ, φιλία, εὐτυχία*, 9-64, σ. 49. Αξίζει νὰ σημειωθεῖ πως ὁ ἠθικὸς τρόπος

έξεις εἰσιν ὅσαι αἰτιαί εἰσι τοῦ ταῦτα ἢ κατὰ λόγον ὑπάρχειν ἢ ἐναντίως.⁹⁶

Με τη λογική αυτή, η ανθρώπινη φύση δεν είναι εκ φύσεως ενάρετη, καθώς πολλά γὰρ οὔτε κατὰ φύσιν οὔτε μαθοῦσιν ἀλλ' ἐθισθεῖσιν ὑπάρχει τοῖς ἀνθρώποις, φαῦλα μὲν τοῖς φαύλως ἐθισθεῖσι, χρηστὰ δὲ τοῖς χρηστῶς.⁹⁷ Ωστόσο, διαθέτει τις ψυχικές καταβολές για να διαμορφώσει ενάρετο ἦθος. Εντούτοις, το ἦθος ως ακατέργαστη και συνάμα μεταβλητή ποιότητα, χρειάζεται την καταλυτική επίδραση του εθισμού.⁹⁸

ζωής διαμορφώνεται σε σχέση με τα πάθη· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ἠθική*, σσ. 23-24. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως στην ανθρώπινη ψυχή, υπάρχουν τα πάθη και οι δυνάμεις που θέτουν τον ἄνθρωπο αντιμέτωπο με το βίωμα της ηδονής και της λύτης σε όλες του τις εκφάνσεις.

⁹⁶ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1220a40.

⁹⁷ Ο.π., 1214a19-21· πβ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αἴτια της Ἠθικής του Ἀριστοτέλους*, Ἰωάννινα, 1971, σσ. 136-137. Ο Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος τονίζει πως ο ἀνθρώπινος χαρακτήρας, σε ὅλο το εὔρος του ἀριστοτελικού ἠθικού corpus, μεταβάλλεται, δηλώνοντας την ενεργητικότητα που διέπει την φιλοσοφική σκέψη του Ἀριστοτέλη· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εἰσαγωγή», στο Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια: ἀρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 49· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ἀριστοτέλης ο Σταγίριτης*, σ. 342.

⁹⁸ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ἠθική*, σ. 24.

Ο Αριστοτέλης, θέτοντας την ηθική αρετή ως έξη, τονίζει ακριβώς αυτήν την ανθρώπινη δυνατότητα εκδήλωσης ενός σταθερού τρόπου ζωής.⁹⁹ Σε καμία περίπτωση, ο φιλόσοφος δεν αναιρεί την φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να βιώσει κάθε λογής συναίσθημα. Τα πάθη δεν καταδεικνύουν την ηθική βαρύτητα του ανθρώπινου χαρακτήρα.¹⁰⁰ Αντιθέτως, ο Σταγειρίτης τα αντιλαμβάνεται ως αναπόσπαστα κομμάτια του ανθρώπινου ψυχισμού. Ο προβληματισμός που αναδύεται, αφορά την ένταση, τον χρόνο και τον τρόπο, με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνονται.¹⁰¹

Για τον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης αναδεικνύει την έννοια της μεσότητας, ανάμεσα στην έλλειψη και την υπερβολή, ως φύλακα του ανθρώπινου ήθους, καθώς διωρισμένων δὲ τούτων, ληπτέον ὅτι ἐν ἅπαντι συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἐστὶν ὑπεροχὴ καὶ ἔλλειψις καὶ μέσον.¹⁰²

---

⁹⁹ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 457-564, σ. 497· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, σ. 342.

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 50.

¹⁰¹ *Αυτόθι*.

¹⁰² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1220b20-22: «αφού ξεκαθαρίσαμε αυτά, ας πούμε ότι σε κάθε συνεχές και διαιρετό συναντάται η υπερβολή, η έλλειψη και το μέσον»· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1107a4-8: «καὶ ἔτι τῶ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι

Οι έννοιες αυτές ορίζονται βάσει αντικειμενικών και υποκειμενικών κριτηρίων, πρὸς ἄλληλα ἢ πρὸς ἡμᾶς.¹⁰³ Για τον φιλόσοφο, στο πεδίο της πράξεως, αλλά και ἐν πᾶσι δὲ τὸ μέσον τὸ πρὸς ἡμᾶς βέλτιστον· τοῦτο γάρ ἐστὶν ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος.¹⁰⁴ Διαφαίνεται, λοιπόν, πως το υποκειμενικό κριτήριο κάθε ανθρώπου, ακολουθώντας τις επιταγές του ορθού λόγου προάγει την παγιωμένη ηθική στάση, την βελτίστην ἔξιν, την αρετή.¹⁰⁵ Αναλογικά, οποιαδήποτε απόκλιση οδηγεί τὰ μὲν τῷ ὑπερβάλλειν τὰ δὲ τῷ ἐλλείπειν, έννοιες άμεσα συνυφασμένες με την κακία.

Ο δρόμος της αρετῆς και κατά συνέπεια κάθε ἠθικὴν ἀρετὴν περὶ μέσ' ἄττα εἶναι καὶ μεσότητα τινά,¹⁰⁶ καθώς έργο τους αποτελεί η ορθή κατεύθυνση των ανθρώπινων πράξεων και

καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκεν καὶ αἰρεῖσθαι. διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης».

¹⁰³ Αυτόθι.

¹⁰⁴ Ο.π., 1220b27-28.

¹⁰⁵ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, «Οι αξίες στην ηθική του Αριστοτέλους», στο: Ι. Γ. Καλογεράκος (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή*, Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου (Ιερισσός 2001), Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004, 201-208, σ. 203· πβ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, σ. 343.

¹⁰⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1220b34.

παθών σε μια ορισμένη κατάσταση.¹⁰⁷ Ωστόσο, για τον Αριστοτέλη, η πορεία προς την αρετή και παράλληλα, η κατάκτηση της ευδαιμονίας δεν είναι στιγμιαίο επίτευγμα, διό και τὸ Σόλωνος ἔχει καλῶς, τὸ μὴ ζῶντ' εὐδαιμονίζειν, ἀλλ' ὅταν λάβῃ τέλος: οὐθὲν γὰρ ἀτελὲς εὐδαιμον: οὐ γὰρ ὄλον.¹⁰⁸

Εγγράφεται, λοιπόν, στο ὄλον του ανθρώπινου βίου ως μια επίπονη διαδικασία, διεπόμενη από το αρχαιοελληνικό ιδεώδες του μέτρου,¹⁰⁹ το οποίο συγκροτείται από την σύμπραξη της

---

¹⁰⁷ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 41.

¹⁰⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1219b6-7· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1100a10-18· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, Α, 6.2-6· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 50. Ο συγγραφέας τονίζει πως είναι «εύκολο να πετύχει ο άνθρωπος το στόχο της ακρότητας-κακίας, δύσκολο της μεσότητας-αρετής». Για την άποψη ότι η ευδαιμονία ταυτίζεται με την ολότητα του βίου, πβ. την μελέτη του Τ. Η. Irwin, "Permanent Happiness: Aristotle and Solon", στο: Ν. Sherman (ed.), *Aristotle's Ethics. Critical Essays*, New York, Oxford, 1999, pp. 1-33.

¹⁰⁹ Για το μέτρο και τη μεσότητα στην αρχαιοελληνική σκέψη πβ. Γ. Κουσουλάκος, «Μεσότης και μέτρον εν τη ελληνική διανοήσει. Μετ' εξαίρεσεως της περί μεσότητος διδασκαλίας του Αριστοτέλους», *Ξένιον*, Athen – Freiburg / Br. – Köln, Ch. Katsikalis Verlag, 1973, 203-265, σσ. 204 κ.ε.

αρετής και του ορθού λόγου.¹¹⁰ Επομένως η αρετή καθίσταται τοιαύτη ἔξις ἀφ' ἧς πρακτικοὶ τῶν βελτίστων καὶ καθ' ἣν ἄριστα διάκεινται περὶ τὸ βέλτιστον, βέλτιστον δὲ καὶ ἄριστον τὸ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ μέσον ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως τῆς πρὸς ἡμᾶς.¹¹¹

Ἔτσι, εἶναι δυνατόν να μετριαστεί ο ανθρώπινος ψυχισμός, καθὼς τὰ δὲ πάθη λύπη καὶ ἡδονῆ διώρισται: ὥστε διὰ τε ταῦτα καὶ διὰ τὰς ἔμπροσθεν θέσεις συμβαίνει πᾶσαν ἠθικὴν ἀρετὴν περὶ ἡδονὰς εἶναι καὶ λύπας. πᾶσα γὰρ ψυχὴ ὑφ' οἷων πέφυκε γίνεσθαι χειρῶν καὶ βελτίων.¹¹² Η αρετή ως μεσότητα καθορίζει για τον Αριστοτέλη την ανθρώπινη ηθική κατάσταση και γίνεται αρωγός στην αποφυγή ακροτήτων.¹¹³

---

¹¹⁰ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 30. Ο Δ. Ν. Κούτρας επισημαίνει πως η αριστοτελική μεσότητα εἶναι αγώνισμα της αρετής.

¹¹¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1222a5-8: «εἶναι ἐκεῖνη ἡ ἔξις τῆς ψυχῆς που μας οδηγεῖ να πράττουμε τα ἄριστα, και με αὐτὴν βρισκόμαστε σε ἄριστη κατάσταση ἐν σχέσει πρὸς το ὑψιστο ἀγαθό, που δεν εἶναι ἄλλο ἀπὸ το σύμφωνο με τον ορθό λόγο, δηλαδή το μέσον το υποκειμενικό ἀνάμεσα στην ὑπερβολή και την ἐλλειψη».

¹¹² Ο.π., 1221b35-40.

¹¹³ Βλ. Θ. Ν. Πελεgrίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, σ. 87. Σύμφωνα με τον συγγραφέα η αρετή που αποτελεί τον αναγκαῖο ὄρο για την ανθρώπινη ευτυχία, οφείλει να συνίσταται στην μεσότητα.

II. ΗΔΟΝΗ – ΛΥΠΗ: Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΕΤΗ

Ο Αριστοτέλης, έχοντας ξεκαθαρίσει το τοπίο γύρω από τις ηθικές αρετές, καταλήγει πως φανερόν ὅτι πᾶσαι αἱ ἠθικαὶ ἀρεταὶ καὶ κακίαι περὶ ἡδονῶν καὶ λυπῶν ὑπερβολὰς καὶ ἐλλείψεις εἰσὶ, καὶ ἡδοναὶ καὶ λυπᾶται ἀπὸ τῶν εἰρημένων ἕξεων καὶ παθημάτων γίνονται. ἀλλὰ μὴν ἢ γε βελτίστη ἕξις ἢ περὶ ἕκαστα μέση ἐστίν. δῆλον τοίνυν ὅτι αἱ ἀρεταὶ ἢ πᾶσαι ἢ τούτων τινὲς ἔσονται τῶν μεσοτήτων.¹¹⁴ Ἡ προσφυγὴ του σε φιλοσοφικὲς θέσεις που ἐξετάζονται στα λογικὰ καὶ φυσικὰ ἔργα του, ἔχει ως στόχο να ἀναδείξει τον ἄνθρωπο ως αἴτιο κάθε πράξης. Ἀπὸ τον ἄνθρωπο ἐξαρτάται ἡ πραγμάτωση ἢ μὴ κάθε ἠθικῆς πράξης που με τὴ σειρά της θα ἀποφέρει ἀντίστοιχα τον ἔπαινο ἢ τον ψόγο, καθὼς ψέγεται γὰρ καὶ ἐπαινεῖται οὐ διὰ τὰ ἐξ ἀνάγκης ἢ τύχης ἢ φύσεως ὑπάρχοντα, ἀλλ' ὅσων αὐτοὶ αἴτιοι ἐσμέν.¹¹⁵

---

¹¹⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Β, 1222b9-14: «εἶναι ολοφάνερο ὅτι οἱ ἠθικὲς αρετὲς καὶ κακίαι σχετίζονται με τὴς υπερβολὲς καὶ τὴς ἐλλείψεις στο πεδίο τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἐνὼ παράλληλα ἡδονὲς καὶ λύπες προκαλοῦνται με τὴ σειρά τους ἀπὸ τὴς ἕξεις καὶ τὰ πάθη στα ὁποῖα προαναφερθήκαμε. Ὅπωςδήποτε, ὁμως, ἡ ἀριστη ἕξις εἶναι σε κάθε περίπτωση ἡ μεσότης. Συνεπὼς οἱ αρετὲς εἴτε ὅλες εἴτε οἱ πιο πολλὲς ἀποτελοῦν μεσότητες».

¹¹⁵ Ὁ.π., 1223a9-12: «ψέγεται καὶ ἐπαινεῖται ὄχι για ὅσα ἀνάγονται στην ἀναγκαιότητα ἢ τὴ τύχη ἢ τὴ φύση, ἀλλὰ σε ἐκεῖνα που οφείλονται σε ἐμὰς τους ἰδίους».

Για τον λόγο αυτό, ο Σταγειριώτης τοποθετεί στο αρεταϊκό κάδρο της ηθικής του, την ηδονή.¹¹⁶ Σύμφωνα με τον Β. Μπετσάκο, η ηδονή κατέχει κεντρικό ρόλο εντός της αριστοτελικής ηθικής, παρά το γεγονός ότι η έννοια κατά την αρχαιότητα είχε αρνητική σημασία.¹¹⁷ Ο Αριστοτέλης, ήδη στην αρχή των δύο ηθικών του πραγματειών, φαίνεται να τοποθετεί την ηδονή σε υψηλή θέση, αναφορικά προς την ευδαιμονία, εν

---

¹¹⁶ Βλ. Ε. Μουτσόπουλος, *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1967, σ. 29. Για μια θεώρηση της έννοιας στην φιλοσοφία, πβ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Σύστημα φιλοσοφικής ηθικής*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εστία, 1965, σσ. 278-317· πβ. G. Bonasio, "The Pleasure Thesis in the Eudemean Ethics", *Journal of the History of Philosophy*, 60 (4), (2022), 521-536, pp. 524-526.

¹¹⁷ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 457. Πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Άριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σσ. 104-107. Ο συγγραφέας τονίζει πως ο Αριστοτέλης καταφέρεται εναντίον του Σπεύσιππου, καθώς ο δεύτερος θεωρούσε κάθε μορφή ηδονής ως ηθική κακία. Παράλληλα, ωστόσο, η αριστοτελική σκέψη περί ηδονής καταφέρεται εναντίον των απόψεων του Ευδόξου, ο οποίος ταύτιζε την ηδονή με το αγαθό· πβ. G. E. L. Owen, "Aristotelian Pleasures", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 72, (1971-72), 135-152, p. 137· πβ. Ε. Μουτσόπουλος, *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, σσ. 29-32· πβ. Αθ. Χ. Τερέζης, «Ο Ευδόξος και οι διάδοχοι του Ξενοκράτη στην Πλατωνική Ακαδημία», *Παρνασσός*, 56, (2020), 457-476, σ. 461.

αντιθέσει προς τον Πλάτωνα, ο οποίος την συνδέει με την γνώση του Ανώτατου.¹¹⁸

Η ηδονή καθίσταται ενέργεια σύμφωνη προς την ανθρώπινη φύση κι όχι απλά ένα είδος συναισθήματος.¹¹⁹ Για τον λόγο αυτό, ο φιλόσοφος τοποθετεί την ηδονή ανάμεσα στα εσωτερικά γνωρίσματα της ψυχής και με τη διατύπωση του ίδιου: «τῶν δὲ ἐν ψυχῇ τὰ μὲν ἕξεις ἢ δυνάμεις εἰσὶ, τὰ δ' ἐνέργειαι καὶ κινήσεις» και «διὸ καὶ οὐ καλῶς ἔχει τὸ αἰσθητὴν γένεσιν φάναι εἶναι τὴν ἡδονήν, ἀλλὰ μᾶλλον λεκτέον ἐνέργειαν τῆς κατὰ

---

¹¹⁸ Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, I, 582c κ. εξ· πβ. ΑΙ. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, σσ. 782-783. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Πλάτωνα αποτελεί σημαντική η χαλιναγώγηση των παθών και των ηδονών διαμέσου της σωφροσύνης· πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη*, σσ. 194-195· πβ. Αθ. Χ. Τερέζης, «Ο Εύδοξος και οι διάδοχοι του Ξενοκράτη στην Πλατωνική Ακαδημία», σ. 461.

¹¹⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Β, 1218b36-37: «και μέσα στην ψυχή άλλα είναι ιδιότητες ή δυνατότητες, και άλλα ενέργειες και κινήσεις»· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Η, 1153a12-15: «γι' αυτό και δεν αρμόζει να λέμε ότι η ηδονή είμαι μια αντιληπτή αισθητικά γένεση, αλλά καλύτερα μια ενέργεια της φυσικής μας έξης, και αντί να λέμε «αισθητικά αντιληπτή», να την αποκαλούμε ανεμπόδιση»· πβ. J. O. Urmson, *Aristotle's Ethics*, Oxford, Blackwell, 1991, p. 103· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 108· πβ. Ε. Μουτσόπουλος, *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, σ. 32.

φύσιν ἔξεως, ἀντὶ δὲ τοῦ αἰσθητὴν ἀνεμπόδιστον». ¹²⁰ Αναλογικά, στα *Ηθικά Ευδήμεια* και η ευδαιμονία αντιμετωπίζεται ως ενέργεια. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης δεν στοχεύει στην ταύτιση των δύο εννοιών. ¹²¹

Σε καμία περίπτωση η ευδαιμονία δεν είναι ηδονή. ¹²² Αντιθέτως, ένας ευτυχισμένος βίος διέπεται από εκείνη την ηδονή, η οποία εκπορεύεται μέσα από ενάρτετες ενέργειες που συμφωνούν φύσει και θέσει με την ενάρτη ανθρώπινη ύπαρξη. ¹²³

---

¹²⁰ *Αυτόθι.*

¹²¹ Βλ. Μ. Κρυμπελλιέ – Π. Πελλεγκρέν, *Αριστοτέλης: Ο φιλόσοφος και οι επιστήμες*, μτφρ., Ελ. Περδικούρη, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 203. Οι συγγραφείς επισημαίνουν πως ο Αριστοτέλης υιοθετεί έναν ιδιαίτερου τύπου ηδονισμό. Η ηδονή και κατά συνέπεια ο απολαυστικός βίος δεν αποτελούν το ύψιστο αγαθό, αλλά αντίθετα αποτελούν συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α΄: Ηθική*, σ. 106· πβ. Μ. Ρέλλος, «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη», στο Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειο», 1996, 285-291, σ. 287.

¹²² *Αυτόθι.*

¹²³ *Αυτόθι*· πβ. Ν. Κυργιόπουλος, «Εισαγωγικά», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Αθήνα, Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 2004, σ. 23. Ο συγγραφέας τονίζει πως η ηδονή δεν είμαι ανεξάρτητη από το αγαθό. Η αξία της εξαρτάται από το ποιόν της ενέργειας από την οποία

Κατά συνέπεια, η ηδονή αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ευδαιμονίας. Σύμφωνα με τον C. Olfert, η ηδονή κατέχει βασικό ρόλο στο πλαίσιο της ανθρώπινης εξέλιξης.¹²⁴ Πλάι στην αρετή και την φρόνηση, η ηδονή κατακτά μια εργαλειακή χρήση ως προς την κατανόηση των ενάρκτων ενεργειών που χρειάζεται ο εκάστοτε άνθρωπος για την επίτευξη της ευδαιμονίας.¹²⁵ Εξ άλλου, η ευδαιμονία ως το ύψιστο αγαθό της ανθρωπότητας θεωρείται και το πιο ευχάριστο.¹²⁶

προέρχεται ως φυσικό συμπλήρωμα της. Μονάχα έτσι καθίσταται κανείς ενάρκτος, γευόμενος την τέρψη που δημιουργείται από τις ενάρκτες πράξεις· πβ. Ε. Μουτσόπουλος, *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, σ. 32.

¹²⁴ Βλ. C. Olfert, "What we learn from pleasure", *History of Philosophy Quarterly*, 30, (2013), 35-51, p. 45.

¹²⁵ Βλ. Μ. Κρυμπελλιέ – Π. Πελλεγκρέν, *Αριστοτέλης: Ο φιλόσοφος και οι επιστήμες*, σ. 203· πβ. Ι. Ν. Καλογεράκος, «Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σσ. 174-175· πβ. Γ. Κουσουλάκος, «Μεσότης και μέτρον εν τη ελληνική διανοήσει. Μετ' εξαιρέσεως της περι μεσότητος διδασκαλίας του Αριστοτέλους», σσ. 212-213. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης νοεί την σωφροσύνη ως μεσότητα προς την ηδονή· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ, 1117b24.

¹²⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Α, 1214a8: «ή γάρ ευδαιμονία κάλλιστον καὶ ἄριστον ἀπάντων οὐσα ἥδιστον ἐστίν»· πβ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 457. Ο Β. Μπετσάκος παρατηρεί μια ετυμολογική συσχέτιση στην μετάφραση του χωρίου με την έννοια της ηδονής.

Ως εκ τούτου, είναι δυνατόν να αποδειχθεί η ενάρετη φύση ενός πραγματικά ευδαίμονα ανθρώπου.¹²⁷ Αντλώντας την ηδονή του από το υπέρτατο αυτό αγαθό, δεν υποφέρει.¹²⁸ Αντιθέτως, αγαλλιάζει από το επίμοχθο έργο που συνιστά η εκάστοτε ενάρετη πράξη.¹²⁹ Παρά τούτα, η ηδονή ως αριστοτελική έννοια δεν κατέχει ενιαίο χαρακτήρα, καθώς υπάρχουν «διακεκριμένες ηδονές που προέρχονται από ανάλογες ενέργειες», τονίζει ο Δ. Ν. Κούτρας.¹³⁰

Για τον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης προσφεύγει στην εξέταση της ηδονής και της λύπης αναφορικά με την αρετή. Η αρετή καθίσταται το θεμέλιο διαμόρφωσης καλοσχηματισμένων χαρακτήρων, η οποία οφείλει να καθορίζει τον άνθρωπο ήδη από την παιδική του ηλικία.¹³¹ Ως εκ τούτου, η

---

¹²⁷ Βλ. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σσ. 320-321. Για τον D. Ross, η ηδονή αποτελεί ανεμπόδιστη δραστηριότητα μιας φυσικής κατάστασης. Ως εκ τούτου, μια ενάρετη φύση μοχθεί μεν για την επίτευξη της ευδαιμονίας, αλλά βιώνει την ηδονή έπειτα από την επίτευξη τούτου του τελικού σκοπού.

¹²⁸ *Αυτόθι*.

¹²⁹ *Αυτόθι*: πβ. Ε. Μουτσόπουλος, *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, σσ. 32-33.

¹³⁰ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ήθικη του Αριστοτέλους. Αί ἀρεταί τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σ. 108.

¹³¹ Βλ. Γ. Ν. Παλαιολόγου, «Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», *Πλάτων*, 16, (1964), 3-16, σσ. 13-14. Ο συγγραφέας

ηδονή και η λύπη οφείλουν να αποτελούν τους πυλώνες, σύμφωνα με τους οποίους θα εκπαιδεύονται οι ανθρωπίνου χαρακτήρες στην ολότητα του βίου τους.¹³²

Σύμφωνα με τον Dirlmeier, τα εκπαιδευτικά αυτά πεδία ορίζονται ως μορφές ηθικής θεραπείας και τιμωρίας αντίστοιχα.¹³³ Αναντίρροπα, λοιπόν, μια υγιής μορφή ηδονής αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη της αρετής και κατά συνέπεια την απόκτηση του ύψιστου αγαθού της ευδαιμονίας, ως ένα είδος δραστηριότητας ενός ηθικά υγιούς οργανισμού.¹³⁴ Αντίστοιχα, η λύπη άγει τον ανθρωπίνου ψυχισμό στο έρεβος της κακίας.¹³⁵

επισημαίνει πως και «η πνευματική αγωγή κατά τον Αριστοτέλη, δεν πρέπει να αρχίζει προ του 5^{ου} έτους. Αλλά κατά την τειθείσαν αρχή του πρέπει να δίδεται προσοχή και εις τα νοητικάς δεξιότητας του παιδός».

¹³² Βλ. Β. Μπετσάκος, σ. 267: «Η ηδονή που προξενείται από κάποια ενέργεια λειτουργεί αναδραστικά και ενισχύει την ενέργεια αυτή στο πλαίσιο ενός ανατροφοδοτούμενου κύκλου»· πβ. Γ. Ν Παλαιολόγου, «Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», σσ. 13-14.

¹³³ Βλ. F. Dirlmeier, Aristoteles, *Eudemische Ethik*, Berlin, Akademie-Verlag, 1979, όπως παρατίθεται στο: Br. Inwood – R. Woolf, «Introduction», στο Aristotle, *Eudemian Ethics*, vii-xxiv, σσ. xvi-xx.

¹³⁴ *Αυτόθι*.

¹³⁵ *Αυτόθι*.

III. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ «ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΩΝ ΑΡΕΤΩΝ»

Στο σύνολο της αριστοτελικής ηθικής, οι διανοητικές αρετές αντιπροσωπεύουν την λογική διεργασία που οφείλει να συνοδεύει τις εκάστοτε ηθικές πράξεις.¹³⁶ Αναντίρροητα, αν ο εθισμός, η άσκηση και η επαγρύπνηση απαιτούνται για την παγίωση της ηθικής αρετής, η λογική καθίσταται ο αναντικατάστατος σύνδεσμος που θα οδηγήσει τον άνθρωπο στην ευδαιμονία.

Κατά συνέπεια, η εξέταση της αρετής πρέπει να συνδυάζεται από μια παράλληλη εξέταση των διανοητικών αρετών και ιδίως της φρόνησης. Ο Κ. Θ. Πέτσιος αναφέρει πως τόσο η διάνοια, όσο και η αρετή της φρόνησης «συμπυκνώνει την ικανότητα του ανθρώπου να διευθετεί με εύτακτο τρόπο τις ατομικές και δημόσιες υποθέσεις».¹³⁷ Συνεπώς, πρόκειται για μια μεθοδολογική προκείμενη του Αριστοτέλη, καθώς ο σκοπός της ηθικής είναι κατά γενική ομολογία πρακτικός.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η φρόνηση στα *Ηθικά Ευδήμεια* δεν αποκτά αυτήν την εξειδικευμένη σημασία που επισημαίνει ο

---

¹³⁶ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σσ. 51-52. Ο Δ. Ν. Κούτρας τονίζει πως η διανοητική αρετή αποτελεί έξη που λειτουργεί ως βασικός παράγοντας για να αναγνωρίσει ο ανθρώπινος νους την αλήθεια.

¹³⁷ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη*, σσ. 217-218· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Z, 1141b8-11.

Σταγειριώτης στα *Ηθικά Νικομάχεια*.¹³⁸ Ο Β. Μπετσάκος τονίζει πως η φρόνηση στα *Ηθικά Ευδήμεια* «είναι η γενικότερη ικανότητα του ανθρώπου να διανοείται».¹³⁹

Η Τ. Πεντζοπούλου – Βαλαλά, αναφορικά με την αριστοτελική φρόνηση τονίζει τα εξής: «Στον Αριστοτέλη, η φρόνηση αποτελεί θεμελιώδη έννοια της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του. Παραμένει, όμως, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, μια έννοια δυσερμήνευτη. Από το ύψος του Νου ο Αριστοτέλης θα την μεταφέρει σε επίπεδο γνήσια αριστοτελικό, αφήνοντας σιγά-σιγά πίσω του τις πλατωνικές και πλατωνίζουσες αποχρώσεις. Η έννοια είναι δύσκολη επειδή, όπως όλες οι πηγαίες συλλήψεις του Αριστοτέλη, εναρμονίζει μέσα της στοιχεία αντίθετα».¹⁴⁰

---

¹³⁸ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 461. Ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει τα εξής: «δεν δηλώνει, δηλαδή, την πρακτική σοφία, την ικανότητα να αντιμετωπίζονται με λογικό τρόπο οι καθημερινές ανάγκες της ζωής (σε αντίθεση με την θεωρίαν ή την σοφίαν, που σηματοδοτούν περισσότερο τις θεωρητικές ή επιστημονικές ικανότητες της ανθρώπινης διανόησης)»· πβ. Η. Rackham, Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, p. 200· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, σ. 21. Ο Δ. Ν. Κούτρας θεωρεί πως η φρόνηση των *Ηθικών Ευδημείων* αποτελεί την ύψιστη μορφή γνώσης.

¹³⁹ *Αυτόθι*.

¹⁴⁰ Βλ. Τ. Πεντζοπούλου – Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σσ. 288-289.

Κατά τον Fortenbaugh, ο βασικός ρόλος της φρόνησης ανάγεται στον επικαθορισμό των μέσων για την πραγμάτωση ενός τέλους, ο οποίος με τη σειρά του ορίζεται από την ηθική αρετή.¹⁴¹ Ως αρετή, η φρόνηση αποτελεί εμπειρικό παράγωγο που αποκτά κανείς σε βάθος χρόνου.

Η χρυσή τομή εμφανίζεται με την μορφή του ορθού λόγου.¹⁴² Οι κανόνες, λοιπόν, του ορθού λόγου διαποτίζουν τις ορέξεις του πρακτικού νου, όπως επί παραδείγματι της βούλησης, ως άλλο είδωλο της ψυχής.¹⁴³ Η βούληση συναντάται στο εσωτερικό της ψυχής για να δημιουργήσει «μια ιδιαίτερη δυναμική ανάμεσα στο έλλογο και το άλογο στοιχείο».¹⁴⁴

---

¹⁴¹ Βλ. W.W. Fortenbaugh, "Aristotle: Emotion and Moral Virtue", *Arethusa*, 2, (1969), 163-185, p. 172. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως και η φρόνηση λειτουργεί ως αρωγός στον καθορισμό του τελικού σκοπού. Σχετικά με την σύνδεση φρόνησης και τέλους πβ. G. H. Von Wright, "Practical Inference", *The Philosophical Review*, 72(2), (1963), 159-179, pp. 159-160.

¹⁴² Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1253a10-18: «λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων».

¹⁴³ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Λόγος και Πόλις στην κλασσική σκέψη», *Φιλοσοφείν: επιστήμη, εὐνοια, παρρησία*, 14, (2016), 147-160, σ. 155.

¹⁴⁴ Βλ. Ν. Κ. Αγγελής, "Η δικαιοσύνη ως όλη αρετή", στο Δ. Ν. Κούτρας, *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών "Το Λύκειον", 1996, σ. 17.

Αντιλαμβανόμαστε πως με τη βούληση σε ισχύ, άπασες οι επιθυμίες περιορίζονται μέσω των έξεων που δημιουργεί ο άνθρωπος, τόσο στο πλαίσιο της συνεχούς εξάσκησης του, όσο και στην κατάκτηση των επιμέρους ηθικών αρετών, οι οποίες συγκεντρώνονται γύρω από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Πέτσιο, ο λόγος «ως ικανότητα διασκεπτικής αναγωγής των διεστώτων συμβεβηκότων σε καθόλου διανοητικό γεγονός και ταυτοχρόνως ως δυνατότητα έκφρασης και προβολής των ατομικών διανοημάτων στον δημόσιο χώρο συγκροτεί την καταστατική πράξη της ανθρώπινης συνοίκησης στα όρια της πόλεως».¹⁴⁵

Με άλλα λόγια, ο λόγος αποτελεί την πεμπουσία του ανθρώπινου είδους, τόσο με την έννοια της ομιλίας, όσο και της λογικής.¹⁴⁶ Χάρη στον λόγο, ο άνθρωπος καταφέρει να έρθει σε επικοινωνία με τους όμοιούς του και συνεπώς να αποδώσει δικαιοσύνη, καθώς γίνεται εκφραστής του συμφέροντος και του

---

¹⁴⁵ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Λόγος και Πόλις στην κλασσική σκέψη», σ. 148.

¹⁴⁶ Βλ. Χ. Σ. Ιεροδιακόνου, *6 Θέματα στον Αριστοτέλη από Ψυχολογικής σκοπιάς: Ναρκισσισμός-Δίκαιον-Υπνος & Όνειρα-Το προς ημάς-Χρόνος-Αριστοτέλης & Ζήνων*, σ. 55-57· πβ. C. M. Korsgaard, "Aristotle's Function Argument" στο C. M. Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, Oxford, Oxford Scholarship Online, 2009, σ. 147· πβ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 298.

βλαβερού.¹⁴⁷ Αναλογικά, μέσω του λόγου είναι δυνατόν να ξεχωρίσει και να βρει κανείς τι είναι δίκαιο και τι άδικο.¹⁴⁸

---

¹⁴⁷ *Αυτόθι.*

¹⁴⁸ *Αυτόθι.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο «ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ» ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙ ΑΡΕΤΗΣ ΕΡΩΤΗΜΑ

I. ΚΑΛΟΚΑΓΑΘΙΑ

Παρά το γεγονός ότι το τέλος των *Ηθικών Ευδημείων* πάσχει σημαντικά ως κείμενο, δυσχεραίνοντας πολλές φορές την ερμηνευτική διαδικασία, ο Αριστοτέλης φαίνεται να εισάγει στον φιλοσοφικό ορίζοντα την έννοια της καλοκαγαθίας.¹⁴⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως παράλληλη αξιοποίηση του όρου δεν συναντάται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αλλά αντιθέτως εμφανίζεται στα *Ηθικά Μεγάλα*.¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον Β. Μπετσάκο, η αριστοτελική ανάπτυξη περί καλοκαγαθίας δεν αποτελεί απλά ένα πρωτότυπο και καινοτόμο φιλοσοφικό

---

¹⁴⁹ Για μια εκτεταμένη ανάλυση της καλοκαγαθίας πβ. G. Bonasio, “Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemian Ethics”, *Apeiron*, 53, (2020), 27-57, pp. 28-50. Η G. Bonasio τονίζει πως για την πληρέστερη μελέτη της έννοιας της καλοκαγαθίας οφείλει κανείς να αναλύσει όχι μόνο το όγδοο βιβλίο των *Ηθικών Ευδημείων* αλλά και τα κοινά βιβλία.

¹⁵⁰ Ο.π., σ. 31. Σύμφωνα με την G. Bonasio, η καλοκαγαθία αναπτύσσεται με παρεμφερή τρόπο στα *Ηθικά Μεγάλα*: πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, 1207b20-1208a4. Ως όρος, εμφανίζεται δύο φορές στα *Ηθικά Νικομάχεια*, δίχως ιδιαίτερη ανάλυση: πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1124a4, 1179b10. Όπως, επίσης, εμφανίζεται άπαξ στην *Ρητορική εις Αλέξανδρον* και τα *Πολιτικά*: πβ. Αριστοτέλης, *Ρητορική εις Αλέξανδρον*, 1424a17· πβ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1259b34.

ζήτημα, αλλά δεν αναλύεται ολοκληρωμένα από άλλους φιλοσοφικούς κύκλους.¹⁵¹

Η καλοκαγαθία ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως το συνονθύλευμα όλων των επιμέρους πρακτικών και θεωρητικών αρετών που έχουν εξεταστεί στο σύνολο των *Ηθικών Ευδημείων*.¹⁵² Η έννοια φαίνεται πως συμπύσσει τόσο τις αρετές όσο και τα αγαθά που πηγάζουν εξ αυτών σε μια πληρέστερη μορφή αρετής.¹⁵³ Κατά συνέπεια, ο καλός κάγαθός *ὅτι μὲν οὖν ἀνάγκη τὸν ταύτης ἀληθῶς τευξόμενον τῆς προσηγορίας ἔχειν τὰς κατὰ μέρος ἀρετάς, φανερόν*.¹⁵⁴

Πρόκειται για έναν παράδοξα ελαστικό όρο που συμπεριλαμβάνει το εύρος της αριστοτελικής αρεταϊκής σκέψης.¹⁵⁵ Ωστόσο, δεν ορίζεται ως ένα αφηρημένο ιδεώδες του

---

¹⁵¹ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 562.

¹⁵² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1248b8-10: «κατὰ μέρος μὲν οὖν περὶ ἐκάστης ἀρετῆς εἴρηται πρότερον: ἐπεὶ δὲ χωρὶς διείλομεν τὴν δύναμιν αὐτῶν, καὶ περὶ τῆς ἀρετῆς διαρθρωτέον τῆς ἐκ τούτων, ἣν ἐκαλοῦμεν ἤδη καλοκαγαθίαν».

¹⁵³ Βλ. G. Bonasio, “Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemian Ethics”, p. 37.

¹⁵⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1248b11-12: «αναμφίβολα αὐτός που κέρδισε τη προσηγορία αὐτὴ κατέχει τις επιμέρους αρετές».

¹⁵⁵ Βλ. G. Bonasio, “Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemian Ethics”, p. 28.

φιλοσόφου, κάτι που διαφαίνεται από το παράδειγμα που χρησιμοποιεί με την υγεία.¹⁵⁶ Ο φιλόσοφος τονίζει πως η συνολική υγεία του σώματος οφείλει να ανταποκρίνεται και στην επιμέρους υγεία των ζωτικών οργάνων.¹⁵⁷ Σε ανάλογη περίπτωση, ο κάτοχος της καλοκαγαθίας οφείλει να εναρμονίζεται πλήρως προς τις επιταγές των επιμέρους ηθικών και διανοητικών αρετών.¹⁵⁸

Ο Αριστοτέλης, μέσω της καλοκαγαθίας, προσπαθεί να σκιαγραφήσει μια πλήρως ισορροπημένη αρετή που ανταποκρίνεται στην ορθή αλληλεπίδραση της ηθικής και διανοητικής ποιότητας του ατόμου, καθώς συνεπάγεται πως τα μέρη της ανθρώπινης ψυχής του λειτουργούν αρμονικά.¹⁵⁹ Για τον λόγο αυτό, ο Σταγειρίτης την αποκαλεί και *ἀρετή τέλειος*.¹⁶⁰

---

¹⁵⁶ *Αυτόθι*.

¹⁵⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1248b14-15: «οὐθείς γὰρ ὄλον μὲν τὸ σῶμα ὑγιαίνει, μέρος δ' οὐθέν, ἀλλ' ἀναγκαῖον πάντα ἢ τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτατα τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον τῷ ὄλω».

¹⁵⁸ Βλ. G. Bonasio, “Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemian Ethics”, pp. 28-29.

¹⁵⁹ *Ο.π.*, pp. 30-32· πβ. Μ. Δημήτσας, «Περί της αξίας και δυνάμεως της κλασικής παιδείσεως», *Πλάτων*, 5, (1882), 43-59, σ. 46.

¹⁶⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a16. Για την καλοκαγαθία ως τέλεια αρετή, πβ. A. Kenny, *Aristotle on the perfect life*, Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 94. Ωστόσο, ο A. Kenny δεν συμφωνεί πως η τέλεια αρετή που αναφέρει ο Αριστοτέλης είναι η καλοκαγαθία.

Άλλωστε, η καλοκαγαθία αποτελούσε για την απανταχού αρχαιοελληνική σκέψη ένα είδος ηθικής τελείωσης.¹⁶¹ Σύμφωνα με τους P. Gottlieb και G. Bonasio, ο Αριστοτέλης συνθέτει επιτυχώς, μέσα από το φάσμα της καλοκαγαθίας, την ενοποίηση των αρετών διαμέσου της διάκρισης των μερών της ψυχής.¹⁶² Η διαλεκτική τους σχέση αποτελεί το επιστέγασμα της ηθικότητας του ανθρώπου, βάσει ανθρωπολογικών και φυσιολογικών φαινομένων.¹⁶³

---

¹⁶¹ Βλ. J. Vanier, *Le bonheur. Principe et fin de la morale aristotelicienne*, Paris, Bruges, 1965, p. 262, όπως παρατίθεται στο Δ. Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους, Οι αρεταί της Δικαιοσύνης και της Φιλίας*, σ. 29.

¹⁶² Βλ. P. Gottlieb, "Aristotle on Dividing the Soul and Uniting the Virtues", *Phronesis*, 39, 1994, 275-290, pp. 280-285· πβ. G. Bonasio, "Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemean Ethics", pp. 37-41.

¹⁶³ Βλ. I. During, *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Τόμ. Β', σσ. 213-214. Ο I. During τονίζει πως το αριστοτελικό αυτό διανόημα κατέχει κεντρική θέση και στα *Ηθικά Μεγάλα*· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a21-b6: «ἐπεὶ δ' ἐστὶ τις ὄρος καὶ τῶ ἰατρῶ, πρὸς δὲ ἀναφέρων κρίνει τὸ ὑγιεινὸν σῶματι καὶ μὴ, καὶ πρὸς δὲ μέχρι ποσοῦ ποιητέον ἕκαστον καὶ εὖ ὑγιαῖνον, εἰ δὲ ἔλαττον ἢ πλεον, οὐκέτι: οὕτω καὶ τῶ σπουδαίῳ περὶ τὰς πράξεις καὶ αἰρέσεις τῶν φύσει μὲν ἀγαθῶν οὐκ ἐπαινετῶν δὲ δεῖ τινα εἶναι ὄρον καὶ τῆς ἕξεως καὶ τῆς αἰρέσεως καὶ [περὶ] φυγῆς <καὶ περὶ> χρημάτων πλήθους καὶ ὀλιγότητος καὶ τῶν εὐτυχημάτων. ἐν μὲν οὖν τοῖς πρότερον ἐλέχθη τὸ ὡς ὁ λόγος: τοῦτο δ' ἐστὶν ὡσπερ ἂν εἴ τις ἐν τοῖς περὶ τὴν τροφήν εἶπειεν ὡς ἡ ἰατρικὴ καὶ ὁ λόγος ταύτης. τοῦτο δ' ἀληθὲς μὲν, οὐ

Συνεπώς, ο κάτοχος της καλοκαγαθίας αποτελεί μια ψυχικά άρτια προσωπικότητα. Η ισορροπία μεταξύ αλόγου και λογικού μέρους της ψυχής τον καθιστά ικανό τῶ τῶν ἀγαθῶν τὰ καλὰ ὑπάρχειν αὐτῶ δι' αὐτὰ καὶ τῶ πρακτικὸς εἶναι τῶν καλῶν καὶ αὐτῶν ἔνεκα.¹⁶⁴

Επιπρόσθετα, ο Σταγειρίτης θεωρεί αυτόν τον τύπο ανθρώπου ικανό να διαχειριστεί με ορθό τρόπο και τα εκ φύσεως αγαθά, όπως π.χ. την τιμή, τον πλούτο.¹⁶⁵ Ο Αριστοτέλης φαίνεται πως αναζητά και τον τρόπο απόκτησης των περιμαχητῶν αγαθῶν.¹⁶⁶ Εφόσον, π.χ. ο πλούτος δεν είναι

σαφές δέ»· πβ. Aristotle, *Eudemian Ethics Books I, II, and VIII translated with a commentary*, (ed.) Michael Woods, Oxford, Clarendon Press, 1992, pp. 178-179.

¹⁶⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1248b35-36: «αφενός έχει τα καλά αγαθά και τα έχει για αυτά τα ίδια, αφετέρου πράττει τα καλά, για χάρη των ιδίων των καλών»· πβ. Γ. Ν. Παλαιολόγου, «Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», σσ. 10-11.

¹⁶⁵ Σχετικά με τα εκ φύσεως αγαθά βλ. J. G. Lennox, "Aristotle on the biological roots of virtue", στο D. Henry, K. M. Nielsen (eds.), *Bridging the gap between Aristotle's science and ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, pp. 193-214· πβ. S. A. White, "Natural virtue and perfect virtue", στο J. J. Cleary, W.C. Wians (eds.), *Proceedings of the Boston Area colloquium in Ancient Philosophy*, vol. VIII, Lanham, University Press of America, 1992, pp. 135-168.

¹⁶⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249b1-5: «περί τὰς πράξεις καὶ αἰρέσεις τῶν φύσει μὲν ἀγαθῶν οὐκ ἐπαινετῶν δὲ δεῖ τινα εἶναι ὄρον καὶ τῆς ἔξωθεν καὶ τῆς αἰρέσεως καὶ [περὶ] φυγῆς <καὶ περὶ> χρημάτων πλήθους καὶ ὀλιγότητος καὶ τῶν εὐτυχημάτων».

ταξινομημένος με τα κύρια αγαθά, οφείλουν να τοποθετούνται όρια ως προς την απόκτηση και τη χρήση του.¹⁶⁷ Άλλωστε, η κτήση ενός φυσικού αγαθού είναι δυνατόν να έρχεται σε αντιπαράθεση με την απόκτηση ενός άλλου αγαθού.¹⁶⁸ Παρά ταύτα, αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση των αρετών ή των πράξεων που οδηγούν σε αυτές.¹⁶⁹ Η χρήση κάθε αρετής από τον Αριστοτέλη είναι αξιόπαινη, καθώς οδηγούν τον άνθρωπο σε ενάρετες πράξεις.¹⁷⁰

Ωστόσο, αποτελεί αξιοσημείωτη η θέση της προαίρεσης καθώς προαιρούνται καλοί κἀγαθοί, καὶ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ τὰ μὴ καλὰ μὲν φύσει ὄντα, ἀγαθὰ δὲ φύσει ὄντα τούτοις καλά.¹⁷¹ Αντίθετα, το ίδιο δεν είναι δυνατόν να ισχύει στον αγαθό ή

---

¹⁶⁷ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 457-564, σ. 563. Ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει τα εξής: «Ο πλούτος, η εξουσία, η δόξα μπορεί να αποτελούν κάτι το εν γένει αγαθό. Αλλά η άφρονη χρήση τους ενδέχεται να αποβεί καταστροφική για όποιον τα κατέχει αλλά και για τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του».

¹⁶⁸ Βλ. Μ. Woods, "Commentary", στο Aristotle, *Eudemian Ethics: Books I, II and VIII*, 43-184, pp. 178-179.

¹⁶⁹ *Αυτόθι*.

¹⁷⁰ *Αυτόθι*.

¹⁷¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a3-5: «οι άνθρωποι της καλοσύνης επιλέγουν τα καλά αγαθά για αυτά τα ίδια και μετατρέπουν σε καλά και αυτά που εκ φύσεως δεν είναι καλά, αλλά για τους ίδιους είναι καλά».

φαύλο άνθρωπο, λόγω έλλειψης πνευματικής και ψυχικής αριτιότητας, καθως ου γαρ τα απλωσ αγαθα κακεινοις αγαθα εστι, τω δ' αγαθω αγαθα.¹⁷²

Μόνο ο καλός καγαθός είναι ικανός να πράττει σύμφωνα με την ανώτατη αυτή αρετή, καθως αντιλαμβάνεται τον τελικό σκοπό των πράξεων του, ενώ ταυτόχρονα απολαμβάνει και το αίσθημα ηδονής που έπεται των πράξεων καλοκαγαθίας.¹⁷³ Άλλωστε, η ηδονή ως έμπρακτο αγαθό αποτελεί για τον Αριστοτέλη έννοια άμεσα συνυφασμένη με την ευδαιμονία, αφού ου γίνεται δε ηδονή μη εν πράξει.¹⁷⁴

Αδιαμφισβήτητα, ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ως λυδία λίθο της καλοκαγαθίας τον ορθό λόγο. Η υποταγή του αλόγου μέρους σε αυτόν καθίσταται το βασικό μέτρο κάθε πράξης και προαίρεσης της απόλυτα ηθικής προσωπικότητας που προσπαθεί να σκιαγραφήσει ο φιλόσοφος. Η ιεραρχική διάκριση της ψυχής λειτουργεί ως αρωγός στην κατανόηση του θεωρητικού βίου που επικαλείται ο Σταγειριώτης στο τέλος των *Ηθικών Ευδημείων*.

---

¹⁷² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a12.

¹⁷³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a17-18: «καί περι ηδονης δ' εϊρηται ποιόν τι και πως αγαθόν, και ότι τα τε απλωσ ηδέα και καλά και τα [τε] απλωσ αγαθα ηδέα». Για την σχετική αναφορά περι ηδονής, πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Η, 1152b1-1154b31.

¹⁷⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a19.

II. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Παρά το γεγονός πως ο θεωρητικός βίος αποτελεί για τον Σταγειρίτη την απόλυτη μορφή ύπαρξης της ανθρώπινης φύσης, παρατηρούμε πως στα *Ηθικά Ευδήμεια* η έννοια δεν ταυτοποιείται με την ευδαιμονία.¹⁷⁵ Ωστόσο, κατέχει ιδιαίτερη θέση εντός της πραγματείας. Σύμφωνα με τον M. Woods, το τελευταίο χωρίο των *Ευδημείων* εγείρει προβληματισμούς, αναφορικά προς την έννοια του όρου θεός.¹⁷⁶

Εντούτοις, πολλοί μελετητές τείνουν να συγχέουν την έννοια με την ερμηνεία που παραθέτει ο Αριστοτέλης στη μεταφυσική φιλοσοφία του.¹⁷⁷ Σε αντίθετη περίπτωση, πολλοί είναι εκείνοι που ερμηνεύουν την αναφορά αυτή ως μέρος της ψυχικής υπόστασης του ανθρώπου.¹⁷⁸ Αναντίρρητα, ο φιλόσοφος παραθέτει τον θεωρητικό βίο ως ένα θεμέλιο της

---

¹⁷⁵ Βλ. M. Woods, «Commentary», στο Aristotle, *Eudemian Ethics Books I,II, and VIII*, 43-184, pp. 51-52· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Α, 1215b1-14· πβ. Ι. Γ. Καλογεράκος, «Αρίστη πολιτεία και το γένος των Ελλήνων: Η ιδέα της ελληνικότητας στην πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», στο: Ι. Γ. Καλογεράκος (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή*, Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου (Ιερισσός 2001), Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004, σ. 164.

¹⁷⁶ *Αυτόθι*.

¹⁷⁷ *Αυτόθι*.

¹⁷⁸ *Αυτόθι*.

προαίρεσης, κατοχής και διαχείρισης των φυσικών αγαθών, βάσει της ηθικής και διανοητικής ποιότητας του εκάστοτε ανθρώπου.¹⁷⁹

Σε όλο το εύρος της πραγματείας, ο ανθρώπινος ψυχισμός κατέχει σημαντική θέση, με τον φιλόσοφο να εξαίρει την κυριαρχία του λόγου απέναντι στα άλογα πάθη. Ιδίως στο τέλος των *Ηθικών Ευδημείων*, η σχέση κυρίαρχου και κυριαρχούμενου ταυτίζεται με την σχέση ανάμεσα σε δούλο και δεσπότη, καθώς οἷον δούλον πρὸς δεσπότην καὶ ἕκαστον πρὸς τὴν ἑκάστου καθήκουσαν ἀρχήν.¹⁸⁰ Αναντίρρητα, λοιπόν, ο θεωρητικός βίος συνίσταται στην αρμονική άσκηση όλων των επιμέρους ηθικών και διανοητικών αρετών, καθώς ἔχει δὲ τοῦτο τῇ ψυχῇ, καὶ οὗτος τῆς ψυχῆς ὄρος ἄριστος, τὸ ἥκιστα αἰσθάνεσθαι τοῦ ἀλόγου μέρους τῆς ψυχῆς, ἢ τοιοῦτον.¹⁸¹

---

¹⁷⁹ Βλ. I. Doring, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β΄*, σ. 256. Ο συγγραφέας τονίζει πως κάθε επιλογή οφείλει να συμβαδίζει με έναν τελικό σκοπό που να ανταποκρίνεται στην ένθεη διανοητική δραστηριότητα. Αυτή, άλλωστε, είναι η ζωή της θεωρίας.

¹⁸⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249b8-9.

¹⁸¹ Ο.π., Θ, 1249b21-23: «διέπει τη ψυχή κι είναι το άριστο μέτρο της, να αισθάνεται πιο λίγο το άλογο της μέρος».

Ο θεωρητικός βίος γίνεται το κριτήριο μιας αληθινά ευδαίμονης ζωής.¹⁸² Σύμφωνα με τον Δ. Ν. Κούτρα, η αριστοτελική θεωρία καθίσταται η δυναμική ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης, καθώς ως νοητική ενέργεια, επιδρά ενεργητικά στον άνθρωπο, ενισχύοντας όλους τους διανοητικούς του ορίζοντες.¹⁸³ Ωστόσο, αυτό που πραγματικά επιζητά ο Αριστοτέλης δεν είναι μια υπερβατική αρχή. Ο φιλόσοφος, μελετώντας την έννοια, υπερτονίζει μια αέναη ενεργοποίηση και δραστηριότητα του ανθρώπινου πνεύματος.¹⁸⁴ Το εν λόγω στοιχείο οδηγεί το άτομο σε ένα τρόπον τινά είδος θεϊκής αυτάρκειας, καθώς ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την ανάγκη του να ανακαλύψει τον φυσικό κόσμο και συνάμα την αλήθεια.¹⁸⁵

Παράλληλα, ο θεωρητικός βίος συνδέεται με την αναζήτηση και κατάκτησης της αρετής στο ευρύτερο πλαίσιο

---

¹⁸² Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 111. Ο συγγραφέας αναφέρει τα εξής: «ο άνθρωπος επιστρατεύοντας και εντείνοντας όλες τις διανοητικές του δυνάμεις και ζώντας σε πνευματική αγρυπνία τελειοποιεί αφ' εαυτού τη θεωρητική του ματιά».

¹⁸³ *Αυτόθι*.

¹⁸⁴ *Αυτόθι*.

¹⁸⁵ *Αυτόθι*.

του πολιτικού βίου.¹⁸⁶ Σύμφωνα με τον Woods, η ζωή που εγγράφεται στην θεωρία, περιγράφει την αρετή ως κυρίαρχο τέλος του πολιτικού βίου, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και τον ορισμό της πολιτικής επιστήμης.¹⁸⁷

Οφείλουμε, λοιπόν να κατανοήσουμε πως η θεωρία δεν επιτυγχάνεται μέσα από ορισμένη θεϊκή παρέμβαση.¹⁸⁸ Πρόκειται για μια ταύτιση της ανθρώπινης διάνοιας με τον θεϊκό νου.¹⁸⁹ Καθίσταται, με άλλα λόγια, μια ευδαιμονία του νου ως υπερβατικό αγαθό της θνητής μας υπόστασης.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως η έννοια δεν αποτελεί συνεχές βιωματικό στοιχείο. Ο Δ. Ν. Κούτρας επισημαίνει πως

---

¹⁸⁶ Βλ. Μ. Woods, «Commentary», στο Aristotle, *Eudemian Ethics Books I, II, and VIII*, 43-184, pp. 52-53· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 113. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, μονάχα έτσι ο άνθρωπος κινείται σε ένα δίπολο. Μέσω του πνεύματος ωθείται στην ευδαιμονία του νου, ενώ ως θνητός εντάσσεται στο κοινωνικό γίγνεσθαι, διανοίγοντας δύο διαφορετικές στάσεις ζωής.

¹⁸⁷ *Αυτόθι*.

¹⁸⁸ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 112. Ο Δ. Ν. Κούτρας τονίζει πως ο φιλόσοφος «καταφάσκει τον ενάρετο τρόπο ζωής, που δίνει την δυνατότητα στον άνθρωπο να προχωρήσει στην ευδαιμονία και μακαριότητα του νου [...] δεν γνωρίζει τον θεό, γιατί δεν του αποκαλύφθηκε· γι' αυτόν τον λόγο τον αναζητεί με το νου που, κατά τη γνώμη του, αποτελεί την ουσία του θείου».

¹⁸⁹ *Αυτόθι*.

μονάχα σε σπάνιες ευτυχισμένες στιγμές, ο άνθρωπος βιώνει την ευδαιμονία του νου, καθώς ως ον κοινωνικό και σύνθετο κινείται εντός των ορίων της οργανωμένης κοινωνίας.¹⁹⁰

---

¹⁹⁰ *Αυτόθι.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο «ΣΠΟΥΔΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ» ΩΣ ΜΕΤΡΟ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Ι. Η ΗΘΙΚΗ ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ

Αδιαμφισβήτητα, το ηθικό σύστημα που παρουσιάζει ο Αριστοτέλης στο σύνολο της πρακτικής του φιλοσοφίας και ιδίως στα εξεταζόμενα εδώ *Ηθικά Ευδήμεια*, εμφανίζεται ως μια αυθυπέρβαση της ηθικής προσωπικότητας του ατόμου.¹⁹¹ Σύμφωνα με τον Σπ. Κυριαζόπουλο, η δυνατότητα αυτή είναι θεμελιώδης για τον ανθρώπινο χαρακτήρα.¹⁹² Ο εκάστοτε ηθικός άνθρωπος δεν επαφίεται, μέσω έμπρακτων εκδηλώσεων, μόνο στο ατομικό του συμφέρον, αλλά αποβλέπει και στο συμφέρον του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει.¹⁹³ Άλλωστε, η ηθική προσδιορίζει τα μέσα και τον σκοπό της εκάστοτε ατομικής διαγωγής στο πολιτειακό γίνεσθαι.¹⁹⁴

Αυτό που οφείλουμε να προσδιορίσουμε σαν κυριότερο μέλημα του Σταγειρίτη είναι η ανάδειξη ενός αρεταϊκού

---

¹⁹¹ Βλ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους*, σσ. 56-57· πβ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 9-64, σσ. 54-55· πβ. L. Angioni, “Explanation and method in Eudemian Ethics I.6”, *Archai*, 20, (2017), 191-229, p. 193.

¹⁹² *Αυτόθι*.

¹⁹³ *Ο.π.*, σσ. 16-18.

¹⁹⁴ *Αυτόθι*.

προτύπου, του οποίου τόσο η υπεροχή, όσο και η παραδειγματική στάση σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο ορίζει τον πυρήνα της αριστοτελικής σκέψης.¹⁹⁵ Ωστόσο, η ηθική αριότητα δεν αρκεί, ώστε να καθορίσει το μοντέλο αναζήτησης του Αριστοτέλη.¹⁹⁶ Για τον λόγο αυτό, ο φιλόσοφος εξαίρει τον ρόλο της φρόνησης, καθώς ο λόγος είναι ο βασικός παρονομαστής υποταγής της πράξεως στον ηθικό κανόνα.¹⁹⁷

Ο άνθρωπος, όντας το μόνο έμβιο όν που επιτυγχάνει να προσλάβει στον διανοητικό του ορίζοντα την πολυσήμαντη έννοια της λογικής, είναι ικανός να αναπτύξει μια ηθική ενάρξεων ενεργειών.¹⁹⁸ όπως, επίσης, είναι δυνατόν να

---

¹⁹⁵ Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικώς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», στο: Ε. Μουτσόπουλος, Μ. Πρωτόπαπα – Μαρνέλη (επιμ.), *Διαλέξεις Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2012, 97-120, σ. 101· πβ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους*, σ. 119.

¹⁹⁶ Ο.π., σ. 105· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, «Σχέσεις δικαίου και ηθικής στο έργο του Αριστοτέλη», στο Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Από την αρχαία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1999, 14-23, σ. 14. Ο Δ. Κούτρας τονίζει πως ύψιστος σκοπός της ελληνικής πόλεως-κράτους νοείται η ηθική και πνευματική τελείωση των μελών της· πβ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους*, σ. 118.

¹⁹⁷ Βλ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους*, σ. 111.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 25.

οριοθετήσει τις σχέσεις που αναπτύσσει τόσο με το αντικαθρέφτισμα του, όσο και με το περιβάλλον του.¹⁹⁹ Ωστόσο, υπάρχει ένας βασικός υπερβατικός τύπος ηθικότητας και πνευματικότητας, στον οποίο οφείλουν να αποβλέπουν όλοι.²⁰⁰

Ο Αριστοτέλης, αναφερόμενος στην διχογνωμία περί αληθινού και φαινομενικού αγαθού ορίζει τον σπουδαίο ως κανόνα ηθικής και διανοητικής υπεροχής.²⁰¹ Η άποψη του φαίνεται να ορίζει ταυτόχρονα και τη λυδία λίθο που συμβιβάζει τόσο τις πλατωνικές, όσο και τις απόψεις των Σοφιστών για το αγαθό.²⁰² Σύμφωνα με τον Δ. Ι. Παπαδή, το αληθινό αγαθό

---

¹⁹⁹ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ήθική του Αριστοτέλους. Αί ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σσ. 18-26. Αξιοσημείωτη αποτελεί η ανάπτυξη του Δ. Ν. Κούτρα για τον χαρακτήρα της αριστοτελικής ηθικής.

²⁰⁰ Ο.π., σ. 121.

²⁰¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1249a24-1249b2: «οὕτω καὶ τῶ σπουδαίῳ περὶ τὰς πράξεις καὶ αἰρέσεις τῶν φύσει μὲν ἀγαθῶν οὐκ ἐπαινετῶν δὲ δεῖ τινα εἶναι ὄρον καὶ τῆς ἕξεως καὶ τῆς αἰρέσεως»· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ, 1166a12: «μέτρον ἐκάστων ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ σπουδαῖος εἶναι».

²⁰² Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικῶς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σσ. 101-104, 115· πβ. Κ. Σ. Κατσιμάνης, *Πλάτων και Αριστοτέλης: φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σ. 228· πβ. επίσης, Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφίας ἐγκώμιον*, Αθήναι, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1999, σ. 77· πβ. επίσης, Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001, σ. 55.

αποτελεί αντικείμενο βούλησης του σπουδαίου και συνάμα η αξιακή θέση που λαμβάνει εντός της αριστοτελικής ηθικής φιλοσοφίας ορίζει και τη λύση στην εν λόγω διχογνωμία.²⁰³

Η έννοια του σπουδαίου φαίνεται πως υπήρξε γνώριμη στην πλατωνική σκέψη.²⁰⁴ Παρά το γεγονός ότι ο Πλάτων θεωρεί τον σπουδαίο ως ένα πρότυπο ηθικής τελείωσης, τον απορρίπτει ως κριτήριο πρακτικής ορθότητας.²⁰⁵ Μολαταύτα, το ίδιο δεν ισχύει για τον Σταγειρίτη. Σύμφωνα με τον I. During, ο Αριστοτέλης ορίζει πάντοτε τον σπουδαίο ως το κριτήριο κάθε ηθικής πράξης.²⁰⁶ Αυτό συμβαίνει, γιατί ο σπουδαίος αποτελεί

---

²⁰³ Βλ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α', σ. 56*: «Ο Αριστοτέλης προσπαθεί να βρει τη χρυσή τομή ανάμεσα στις δύο αυτές διαμετρικά αντίθετες ηθικές θεωρίες αποδεχόμενος ότι σύμφωνα με μια γενικότερη και ορθή θεώρηση των πραγμάτων αντικείμενο της βούλησης είναι το αγαθό, το πραγματικά αγαθό, ενώ για τον άνθρωπο ως άτομο αντικείμενο της βούλησης είναι αυτό που κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες του φαίνεται αγαθό». Παρακάτω, ο Δ. Ι. Παπαδής εκθέτει την παρουσία του σπουδαίου και του φαύλου ανθρώπου αναφορικά με το πραγματικό και φαινομενικό αγαθό.

²⁰⁴ Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικώς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 115. Για την πρόσληψη της έννοιας από τον Πλάτωνα, πβ. G. Ardley, "The role of play in the philosophy of Plato", *Philosophy*, 42(161), 1967, 226-244.

²⁰⁵ *Αυτόθι*.

²⁰⁶ Βλ. I. During, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β', σ. 245*. πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική*

τον σημαντικότερο παράγοντα επιδίωξης του αληθινού αγαθού, καθώς κατέχει ένα ορθολογιστικό κριτήριο διάκρισης των πραγμάτων.²⁰⁷

Στον αντίποδα, ο φαύλος επιλέγει να αδράξει το φαινομενικό αγαθό, θεωρώντας πως αυτό είναι και το αληθινό, λόγω έλλειψης ορθής κρίσης.²⁰⁸ Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Πέτσιο, η

σκέψη, σσ. 182-183· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1098a9-15· Β, 1105b30.

²⁰⁷ Αυτόθι· ο I. During θεωρεί πως τόσο ο σπουδαίος όσο κι ο φρόνιμος άνθρωπος αποτελεί το αριστοτελικό μέτρο των ανθρώπινων πραγμάτων εξαιτίας του εμπειρικού και φιλοσοφημένου ορίζοντα που έχει αναπτύξει καθ' όλη τη διάρκεια της βιωτής του· πβ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α'*, σσ. 57-58· πβ. επίσης, Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικώς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 119. Ο Β. Α. Κύρκος τονίζει πως στην περίπτωση του σπουδαίου, η υψηλή παιδεία του αποτελεί το κριτήριο διαμόρφωσης της αλήθειας, το οποίο επεκτατικά διαβλέπει στην ορθή κρίση και πράξη. Αυτό, ταυτόχρονα, ορίζει και την ηθική πράξη του σπουδαίου.

²⁰⁸ Για το δίπολο σπουδαίος – φαύλος, βλ. Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, εισαγ., κειμ., ερμ., Ι. Συκουτρής, μτφρ., Σ. Μενάρδος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2016, σσ. 56-57. Η συνάρτηση αυτή βαδίζει επεκτατικά προς ζεύγη λέξεων άμεσα συνδεδεμένων με την τραγική και κωμική ποίηση, ενώ ταυτόχρονα ορίζει τόσο την οντολογική όσο και την ηθική υπόσταση των εννοιών· πβ. τη μελέτη του: G. F. Held, “Σπουδαίος and Teleology in the Poetics”, *Transactions of the American Philological Association*, 114, (1984), pp. 159-176· πβ. W. F. R. Hardie, “Aristotle on the Best Life for a Man”, *Philosophy*, 54

αρετή «αντιδιαστέλλει τους καλούς καγαθούς από τους πονηρούς διότι οι τελευταίοι δεν μετέχουν των δύο βασικών αρετών της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης».²⁰⁹

Καθίσταται σαφές το γεγονός πως ο σπουδαίος, χάρη στην βούληση και τα αντιληπτικά προσόντα του, είναι ικανός κριτής του πραγματικού αγαθού, αλλά και της αλήθειας εν γένει.²¹⁰ Για τον λόγο αυτό, ο Σταγειριώτης προτάσσει τον σπουδαίο ως γνώμονα υπεροχής, ως κανόνα ορθής κρίσης, έναντι της αντιληπτικής ρευστότητας που τείνει να καθοδηγεί την πλειοψηφία των πολλών.²¹¹

---

(207), (1979), 35-50, pp. 47-48· πβ. H. B. Dukes, "Between Athens and Jerusalem: King Lear and the Morality of Tragedy", *Five*, 2 (2), (2013), 13-21, pp. 13-14· πβ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, σ. 57.

²⁰⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη*, σ. 199.

²¹⁰ Βλ. St. R. L. Clark, *Aristotle's Man: Speculation upon Aristotelian Anthropology*, Oxford, Oxford University Press, 1983, pp. 96-97. Η γνώμη του St. R. L. Clark συνδέει την πλήρως ανεπτυγμένη ικανότητα κρίσεως του σπουδαίου με την ενεργητικότητα εκείνη που υποδηλώνει τόσο την ισορροπημένη του έκφραση, όσο και την ηθική του υπεροχή. Ο σπουδαίος είναι για τον συγγραφέα το κριτήριο της αλήθειας.

²¹¹ Για την ηθική στάση της μάζας στον Αριστοτέλη, βλ. J. E. Garrett, "The Moral Status of "the Many" in Aristotle", *Journal of the History of Philosophy*, 31 (2), (1993), 171-189, pp. 171-189· πβ. Γ. Κουσουλάκος, «Μεσότης και μέτρον εν τη ελληνική διανοήσει. Μετ' εξαίρεσεως της περί μεσότητος διδασκαλίας του Αριστοτέλους», σ. 246.

II. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Αναντίρρητα, η αρχική ερμηνεία του όρου «σπουδαίος» μέχρι και τον Πλάτωνα υποδηλώνει τον «σοβαρό»²¹², τόσο εντός της υποκειμενικής έννοιας της λέξης «ένθερμος», όσο και της αντικειμενικής σημασίας του όρου «άξιος».²¹³ Ωστόσο, ο όρος

---

²¹² Βλ. H. Liddell & R. Scott, *Επιτομή του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, Πελεκάνος, Αθήνα, 2007, σ. 1186. Παρατίθεται το λήμμα αυτολεξί: «σπουδαῖος, -α, -ον (σπουδή), I. 1. λέγεται για πρόσωπα, σοβαρός, αυτός που φέρεται με σπουδαιότητα, σε Ξεν.: ενεργητικός, ένθερμος, ζηλωτής, σε Πλούτ. 2. καλός, χρηστός, αυτός που υπερέχει στο είδος του ή στο επάγγελμά του, σε Ηρόδ., Πλάτ.: σπουδαῖος τὴν τέχνην, σε Ξεν. 3. λέγεται για άντρες που έχουν ιδιαίτερη προσωπικότητα και σπουδαιότητα, στον ιδ. 4. με ηθική έννοια, καλός, χρηστός, δίκαιος, ηθικός, αγαθός, σε αντίθ. προς το πονηρός, στον ιδ. II. 1. λέγεται για πράγματα, αυτός που αξίζει την προσοχή κάποιου, αξιόλογος, αξιοσημείωτος, σοβαρός, σημαντικός, σε Θέογν., Ηρόδ., Αττ. 2. καλός στο είδος του, αυτός που υπερέχει, σε Ηρόδ. κ.λπ. III. επίρρ., σπουδαῖος, σοβαρά, επιμελώς, σε βάθος, με σπουδαιότητα, καλά, σε Ξεν. κ.λπ. συγκρ. -ότερον, στον ιδ. υπερθ. -ότατα, πολύ προσεκτικά, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, σε Ηρόδ. Υπάρχουν επίσης ανώμ. συγκρ. και υπερθ. σπουδαι -έστερος, -έστατος» πβ. F. E. Peters, *Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon*, New York, New York University Press, 1967, p. 62· πβ. S. Broadie, *Aristotle and Beyond: Essays on Metaphysics and Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, p. 169.

²¹³ Βλ. G. Duke, "The Aristotelian *Spoudaios* as Ethical Exemplar in Finnis's Natural Law Theory", *The American Journal of Jurisprudence*, 58(2), 183-204, p. 187 (24). Ο G. Duke παραθέτει την αξιοποίηση του όρου σπουδαῖος από τον

ανέπτυξε σταδιακά την ηθική του διάσταση και κατά συνέπεια συνδέθηκε με εσωτερικές ποιότητες υπεροχής, όπως π.χ. τις αρετές και την καλοκαγαθία.²¹⁴

Εντός του αριστοτελικού Corpus, η έννοια του σπουδαίου αναλαμβάνει την πλήρη ηθική μεταβολή του σε εσωτερική ποιότητα ωριμότητας της ορθής κρίσης.²¹⁵ Δίπλα στις έννοιες «φρόνιμος» και «σοφός», ο σπουδαίος ενσαρκώνει πλέον μια συγκεκριμένη νόρμα της ανθρωπότητας, αποδίδοντας της το status ενός ύψιστου ηθικού και διανοητικού επιτεύγματος.²¹⁶

Πλάτωνα στην *Εβδομη Επιστολή* και την *Πολιτεία*: πβ. Πλάτων, *Επιστολή Ζ'*, 344c πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 519d8. Για τις παραπομπές στα κείμενα του Πλάτωνα χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές πβ. Πλάτων, *Επιστολή Ζ': Από την επιστολική αυτοβιογραφία στον φιλοσοφικό αναστοχασμό*, μτφρ., Απ. Αντ. Καπρούλιας, επίμ., Χ. Αθ. Τερέζης, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2015 και Πλάτων, *Πολιτεία*, τόμ. Β', εισαγ., μτφρ., σχόλ., επίμ., Θ. Γ. Μαυρόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006.

²¹⁴ *Αυτόθι*.

²¹⁵ Βλ. Al. Schniewind, "Remarks on the spoudaios in Plotinus I 4 [46]", στο *Paideia Archive: Conference Proceedings of the Twentieth World Congress of Philosophy*, vol. 3, Boston, 1998, 248-254, p.249.

²¹⁶ *Αυτόθι*: ωστόσο, η Al. Schniewind τονίζει πως ο σπουδαίος λαμβάνει μια πιο συγκεκριμένη λειτουργία, που τον διαφοροποιεί από τις έννοιες σοφός και φρόνιμος. Για την διαφοροποίηση των όρων, πβ. G. Duke, "The Aristotelian *Spoudaios* as Ethical Exemplar in Finnis's Natural Law Theory", pp.

Μολαταύτα, στο πλαίσιο της αριστοτελικής κληρονομιάς, η εν λόγω έννοια υποτιμήθηκε σημαντικά.²¹⁷ Αυτή η υποτίμηση του όρου κατά την ελληνιστική, μεσαιωνική και πρώιμη σύγχρονη περίοδο αντικατοπτρίζει πιθανώς ιστορικές και μη συνήθειες προς μια ηθική κανόνων που φωτίζουν το σημερινό ενδιαφέρον προς τις ηθικές αρετές.²¹⁸ Σύμφωνα με τον G. Duke, πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός της προβληματικής μετάφρασης του όρου στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά* ως «ενάρετος άνδρας».²¹⁹

188-189· πβ. E. Voegelin, *Anamnesis*, trans. G. Niemayer, Missouri, Missouri University Press, 1990, p. 67.

²¹⁷ Βλ. G. Duke, "The Aristotelian *Spoudaios* as Ethical Exemplar in Finnis's Natural Law Theory", pp. 188-193. Για την υποτίμηση της έννοιας, πβ. J. Finnis, *Fundamentals of Ethics*, Washington, Georgetown University Press, 1983, p. 24· πβ. J. Finnis, *Collected essays, vol. I: Reason in Action*, New York, Oxford University Press, 2011, pp. 108-111· πβ. J. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, New York, Oxford University Press, 2011, pp. 101-103. Για εξαιρέσεις στην ανωτέρω αναφερθείσα υποτίμηση, πβ. P. Westerman, *The Disintegration of Natural Law Theory*, Leiden, Brill, 1998, p. 261ff. Επίσης, πβ. J. R. Stoner, "Natural Law, Common Law and the Constitution", στο D. E. Edlin (ed.), *Common Law Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 171-184.

²¹⁸ *Αυτόθι*.

²¹⁹ Βλ. R. Schottlaender, "Der aristotelische 'spoudaios'", *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 34, 1980, 385-395, pp. 385-386, όπως παρατίθεται στο G. Duke, "The Aristotelian *Spoudaios* as Ethical Exemplar in Finnis's Natural Law Theory", p. 188. Ο G. Duke επισημαίνει πως παρά το γεγονός ότι ο

Στην ίδια γραμμή πλεύσης κινείται και ο G. F. Else, ο οποίος παραδέχεται την χρήση της έννοιας ως αντικείμενο της αρετής.²²⁰ Ο ίδιος τονίζει πως ο σπουδαίος νοηματοδοτεί την συμπεριφορά προς την αρετή, ωστόσο δεν εφάπτεται απόλυτα με τον όρο «ενάρετος».²²¹

Εντούτοις, ο Αριστοτέλης επισημαίνει στο έργο του *Κατηγορίαι πώς από τῆς ἀρετῆς ὁ σπουδαῖος*.²²² Σύμφωνα με τον J. Sachs, ο Σταγειριώτης διαφυλάσσει τον όρο σπουδαίος για

Αριστοτέλης οριοθετεί τον σπουδαίο ως την ενσάρκωση της αρετής, η μετάφραση του όρου ως «ενάρετος άνδρας» αποκλείει υποβόσκουσες σημασίες.

²²⁰ Βλ. Aristotle, *Poetics*, trans., G. F. Else, Michigan, Michigan University Press, 1967, p. 77· πβ. J. E. Garrett, “The Moral Status of “the Many” in Aristotle”, pp. 177-178.

²²¹ *Αυτόθι*.

²²² Βλ. Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι*, 10b18. Ως πηγή χρησιμοποιήθηκε: Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι – Περί ερμηνείας*, εισαγ., μτφρ., επιμ., Π. Καλλιγάς, Αθήνα, Νήσος, 2011· πβ. τα σχόλια του Ι. Συκουτρή στο Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, σ. 15. Ο Ι. Συκουτρή επισημαίνει πως η αναφορά του φιλοσόφου τόσο στην πραγματεία του *Κατηγορίαι*, όσο και στην *Ποιητική* δεν αποκτά αυστηρά ηθική χροιά, αλλά εμπερικλείεται στο πλαίσιο μιας αξιολογικής ερμηνείας του όρου απέναντι στην έννοια φάυλος.

εκείνους τους ανθρώπους που είναι ηθικά υγιείς και αντικατοπτρίζουν την ύψιστη ανθρώπινη υπεροχή.²²³

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές πως η έννοια του σπουδαίου αναθέτει πολλαπλούς προβληματισμούς. Πολλοί μελετητές τείνουν να συγχέουν τον σπουδαίο με πολλαπλές έννοιες, καθώς ο Σταγειρίτης δεν τοποθετείται με σαφήνεια στην έννοια. Ωστόσο, τέτοιοι προβληματισμοί είναι δυνατόν να εκτονωθούν διαμέσου των βασικών κριτηρίων, τα οποία χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης ως προς της σκιαγράφηση του ηθικού αυτού μοντέλου. Βάσει των αριστοτελικών πραγματειών, είναι δυνατόν να εξάγουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά.

Ο Δ. Ν. Κούτρας, ταυτίζοντας τις έννοιες του επιεικούς και του σπουδαίου, προσδιορίζει ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία αντικατοπτρίζονται στους δύο όρους.²²⁴ Εντούτοις, ο σπουδαίος

---

²²³ Βλ. Aristotle, *Nicomachean Ethics*, trans., glos., intr., J. Sachs, Newburyport, Focus Philosophical Library, 2002, p. 210· πβ. Aristotle, *Nicomachean Ethics*, trans., T. Irwin, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1985, pp. 399-400· πβ. Aristotle, *The Nicomachean Ethics: A Commentary*, H. H. Joachim – D. A. Rees (eds.), Oxford, Oxford Clarendon Press, 1970, p. 104.

²²⁴ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, «Η έννοια της «επιείκειας» παρ' Αριστοτέλει», *Φιλοσοφία*, 34, (2004), 153-162, σσ. 156-157. Για την αριστοτελική επιείκεια, πβ. Δ. Ν. Κούτρας, « Η "ἐπιείκεια" στο πλαίσιο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους», στο: *Οἱ ἀξίες. Παράδοση καὶ δημιουργία*, Ἀθήνα, Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Φιλοσοφικῶν Μελετῶν, 1991, σσ. 145-153.

ορίζεται ως μια υψηλόφρονη προσωπικότητα, καθώς ως κάτοχος των ψυχικών αρετών, διέπεται από ανιδιοτελή αισθήματα και υψηλό ήθος.²²⁵ Εξαιτίας αυτών, ο σπουδαίος ασχολείται με έργα καλοκαγαθίας που εξαίρουν την φιλάνθρωπη αυτή του στάση.²²⁶

Κατά συνέπεια, η ηθική αυτή υπεροχή καθιστά τον σπουδαίο μια καλοπροαίρετη φύση με εμπειρική κοινωνική δραστηριότητα.²²⁷ Ταυτόχρονα, όμως, ο σπουδαίος έχει ανεπτυγμένη πνευματικότητα.²²⁸

Όντας ένα νουνεχές άτομο, καταφέρνει να τοποθετείται υπεράνω των παθών, χάρη στην πειθαρχία του ψυχισμού του στην φρόνηση και κατ' επέκταση στον ορθό λόγο.²²⁹ Επί της ουσίας, η αρμονική σύνθεση της ψυχοσύνθεσης του πηγάζει από την ορθή αλληλεπίδραση κυρίαρχου και κυριαρχούμενου.²³⁰

---

²²⁵ Αυτόθι.

²²⁶ Αυτόθι.

²²⁷ Αυτόθι.

²²⁸ Αυτόθι.

²²⁹ Αυτόθι.

²³⁰ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*: αρετή, φιλία, ευτυχία, 9-64, σσ. 58-59. Ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει τα εξής: «Στο πρόσωπο του σπουδαίου, του αξιόλογου και ενάρετου ανθρώπου, κάθε διχοτομία της ψυχής αναιρείται, και αυτός λειτουργεί για την πολιτική κοινωνία ως πρότυπο ψυχικής ισορροπίας. Μέσα στην ψυχή του καταρχήν

Ωστόσο, σε καμία περίπτωση οι πράξεις και ο χαρακτήρας που έχει οικοδομήσει δεν δεικνύουν οποιαδήποτε αδυναμία ή μαλθακότητα.²³¹ Τουναντίον, ο σπουδαίος εφάπτεται με έναν μοναδικό τρόπο εντός της αριστοτελικής πρακτικής φιλοσοφίας, ως το παράδειγμα ηθικής τελείωσης, το οποίο εκτείνεται και, σαφώς, αντικατοπτρίζεται στον κοινωνικό του περίγυρο.²³²

Η τοποθέτηση του ως ένα πρότυπο ισορροπημένου ανθρώπου με πλήρως ανεπτυγμένη κριτική ικανότητα εκπορεύεται σημαντικά από την σύνδεση του με τον φρόνιμο ή τον σοφό.²³³ Ωστόσο, ο σπουδαίος γίνεται το επιστέγασμα της έννοιας της ισορροπίας, καθώς συνδέει τόσο την κριτική του

ζευγαρώνονται, όπως είδαμε η φρόνηση (η αρετή του ορθού λόγου) με την ηθική αρετή, και αλληλεξαρτώμενες οδηγούν μαζί τον φορέα τους στην ευδαιμονία».

²³¹ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, «Η έννοια της «επιείκειας» παρ' Αριστοτέλει», *Φιλοσοφία*, σσ. 156-157.

²³² Βλ. G. Duke, *Aristotle and Law: The politics of Nomos*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, p. 160.

²³³ Βλ. E. Voegelin, *Anamnesis*, p. 60· πβ. J. Annas, "The sage in ancient philosophy", στο *Anthropine Sophia*, Alesse etc. (eds.), Naples, Bibliopolis, 2008, 11-27, pp. 13-20· πβ. R. Avramenko, "Gnostic and the Spoudaios", *The Political Science Reviewer*, 41(1), 2017, 75-99, pp. 90-93· πβ. Μ. Κρυμπελλιέ – Π. Πελλεγκρέν, *Αριστοτέλης: Ο φιλόσοφος και οι επιστήμες*, σσ. 196-199.

ικανότητα, όσο και την ενεργητικότητα εκείνη που υποδηλώνει η αρεταϊκή του υπεροχή.²³⁴

Το ορθό του κριτήριο λειτουργεί σημαντικά ως αρωγός στην ανεύρεση της αλήθειας.²³⁵ Ο σπουδαίος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη είναι δυνατόν να αναγνωρίσει την ποιότητα του πραγματικού αγαθού, εξαιτίας του ήθους και της ορθοφροσύνης του.²³⁶ Σύμφωνα με τον Δ. Ι. Παπαδή, η σχέση του σπουδαίου με το αληθινό αγαθό είναι τόσο αμφίδρομη όσο και διαλεκτική. Άλλωστε, αυτό διαφαίνεται σημαντικά από την επαφή του με τα εξωτερικά αγαθά.²³⁷

Ο Β. Μπετσάκος επισημαίνει πως η επίτευξη της ευδαιμονίας από τον σπουδαίο δεν απορρέει απαραίτητα από την ενδότερη αρεταϊκή του φύση, αλλά «η υγεία και το κάλλος

---

²³⁴ Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001, σ. 57.

²³⁵ *Αυτόθι*.

²³⁶ *Αυτόθι*.

²³⁷ Βλ. J. M. Zemb, *Αριστοτέλης: Η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από το έργο του*, προλ., επιμ., Β. Α. Κύρκος, Αθήνα, Λιβάνης, 1990, σ. 176. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο ενάρετος τύπος ανθρώπου οφείλει να ορίζει ένα μέτρο στις πράξεις και τις προτιμήσεις του αναλογικά προς τα φυσικά αγαθά.

του σώματος, ο πλούτος και η τιμή, η εξουσία και η δόξα μπορούν να συντροφεύουν την ευτυχία του». ²³⁸

Ωστόσο, ο εν λόγω συνδυασμός συνοδεύεται άρρηκτα από τη ηδονή που λαμβάνει χάρη σε αυτά εν αντιθέσει προς τους φαύλους, καθώς τὸν σπουδαῖον ποιήσον πράττειν τὰ κατ' ἀρετὴν, καὶ ἡδέως ταῦτα πράττειν ἄρα οὐ πολλῶ μᾶλλον ἐνεργήσει κατὰ τὴν πράξιν; καὶ ἐὰν μὲν γε ἡδόμενος πράττη, σπουδαῖος ἔσται, ἂν δὲ λυπούμενος τὰ καλὰ πράττη, οὐ σπουδαῖος. ἢ γὰρ λύπη ἐπὶ τοῖς δι' ἀνάγκην ἔστιν, ὥστ' εἰ λυπεῖται τις τὰ καλὰ πράττων, ἀναγκαζόμενος πράττει ὁ δ' ἐξ ἀνάγκης πράττων οὐ σπουδαῖος. ²³⁹

Ἄλλωστε, ο Σταγειριώτης ενδιαφέρεται σημαντικά για την ηδονή που μετέχει στην ανθρώπινη ευδαιμονία. ²⁴⁰ Αξιοσημείωτο, στην περίπτωση του σπουδαίου είναι ότι η

---

²³⁸ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*: αρετή, φιλία, ευτυχία, 9-64, σ. 63.

²³⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, Β, 23.3-10: «βάλε τον σπουδαίο να πράττει τα έργα της αρετής και θα τα πράττει με ευχαρίστηση. Ἄραγε δεν θα ενισχύσει η ευχαρίστηση κατά πολύ αυτή του την πράξη; Και αν αυτός πράττει με ευχαρίστηση τα έργα της αρετής, θα είναι πράγματι άνθρωπος σπουδαῖος. Αν αντίθετα τα πράττει με λύπη, δεν θα είναι ενάρετος. Διότι η λύπη προξενείτε όταν κανείς ενεργεί εξαναγκασμένος, οπότε αν κανείς λυπάται που πράττει κάτι το καλό, αυτό είναι δείγμα ότι ενεργεί εξαναγκασμένος. Και αυτός που πράττει το καλό εξαναγκασμένος, δεν είναι σπουδαῖος».

²⁴⁰ Βλ. Μ. Woods, *Aristotle's Eudemian Ethics: Books I, II and VIII*, p. 54.

ευδαιμονία του συνίσταται σε μια ενάρετη διανοητική δραστηριότητα που τον καθιστά αυτάρκη.²⁴¹ Ωστόσο, τούτη η αυτάρκης ευδαιμονία δεν εξοστρακίζει την παρουσία του σπουδαίου από το κοινωνικό σύνολο και τις σχέσεις που αναπτύσσει με τους άλλους ανθρώπους.²⁴²

---

²⁴¹ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, ευτυχία*, 9-64, σ. 63· πβ. Ελ. Λεοντσίνη, «Άνθρωποι και άλλα ζώα κατά τον Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 44, (2014), 219-240, σ. 237.

²⁴² *Αυτόθι*.

III. Ο «ΣΠΟΥΔΑΙΟΣ» ΣΤΗΝ ΔΙΑΛΛΗΛΙΑ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Στο σημείο αυτό, αξιοσημείωτη αποτελεί η διερεύνηση της αριστοτελικής φιλίας σε συνάρτηση με την έννοια του σπουδαίου. Τα *Ηθικά Ευδήμεια* αναπτύσσουν το ζήτημα της φιλίας με τον ίδιο σχεδόν εξιδανικευτικό τρόπο που συναντάμε στα μεταγενέστερα *Νικομάχεια*.²⁴³ Αντίθετα από τον Πλάτωνα, ο οποίος ενατενίζει την φιλία μέσα από το *ιδεατό κάλλος*, ο Σταγειριώτης τοποθετεί την έννοια στο πεδίο της εμπειρίας, με επίκεντρο τον ίδιο τον άνθρωπο και τις σχέσεις που αναπτύσσει, υπερβαίνοντας σε αξία τη δικαιοσύνη, την οποία ο Πλάτωνας εκλάμβανε ως την ύψιστη *αρετή*.²⁴⁴

---

²⁴³ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 553.

²⁴⁴ Για την κριτική του Αριστοτέλη στην θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνα, βλ. Δ.Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ήθική του Αριστοτέλους. Αί ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, Ἀθήναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1973, σσ. 120-121. Αξιοσημείωτη επίσης αποτελεί η υπ. 5, όπου ο Δ. Ν. Κούτρας διακρίνει την πλατωνική και αριστοτελική φιλία από την χριστιανική αγάπη· πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, Ζ, 521d3-4. Για τον Πλάτωνα, αποτελεί ολκό της ψυχής προς την ιδέα, αντιθετικά προς τον Αριστοτέλη· πβ. D. J. Allan, "Aristotle's criticism of platonic doctrine concerning Goodness and the Good", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 64, (1963/1964), 309-341, σσ. 273-286· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικῶν Μελετῶν "Το Λύκειο", 1996, σ. 128· πβ. επίσης, Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Α, 1217b1-1218b27· πβ. Αριστοτέλης,

Η φιλία, όντας θεμέλιος λίθος του βίου τόσο στον μικρόκοσμο, όσο και στον μακρόκοσμο γίνεται αντικείμενο εξονυχιστικής μελέτης στην αριστοτελική σκέψη.²⁴⁵ Ωστόσο, η έκταση μεταξύ των δύο αριστοτελικών έργων απέχει παρασάγγας, δημιουργώντας εντάσεις ανάμεσα στην φιλοσοφική ερμηνευτική.²⁴⁶

Η αριστοτελική φιλία, βέβαια, αντιμετωπίζεται στα *Ευδήμεια* ως «ενεργός αντιπροαίρεσις και εύνοια που εκδηλώνεται από την ελεύθερη βούληση και των δύο φίλων εξ ίσου».²⁴⁷ Ωστόσο, ανάμεσα σε χρησιμοθηρικές φιλίες και φιλίες που δημιουργούνται για χάρη της ευχαρίστησης, δεν είναι

Μετά τα *Φυσικά*, A, 990a10· M, 1078b7-1080a11· Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, A, 1096a-1097a14· πβ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 553.

²⁴⁵ Αυτόθι.

²⁴⁶ Για τις αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των δύο ηθικών πραγματειών, βλ. A. Kenny, *Aristotle: The Eudemian Ethics*, Oxford, Oxford University Press, 2011· πβ. J. Green, "Self-love in the Aristotelian Ethics", *Newsletters for the Society for Ancient Greek Philosophy*, 11, (2010), 12-18, p. 11· πβ. C. Osborne, "Selves and Other Selves in Aristotle's Eudemian Ethics VII 12", *Ancient Philosophy*, 29, (2009), 349-371, pp. 349-352· πβ. L. J. Jost, "Aristotle's Ethics – Have we been teaching the wrong one?", *Teaching Philosophy*, 6, (1983), 331-340, pp. 333-335.

²⁴⁷ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 85.

δυνατόν να παραχθεί μια ουσιαστική ωρίμανση μεταξύ των μετεχόντων, καθώς υπερτερεί ως ένα βαθμό, το αίσθημα εκμετάλλευσης είτε προς επιδίωξη προσωπικών συμφερόντων, είτε ευχαρίστησης.²⁴⁸

Εξετάζοντας τα τρία είδη φιλίας (το ηδύ, το χρήσιμο, το αγαθό),²⁴⁹ ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως αυτά λειτουργούν ως ελκτικές δυνάμεις μεταξύ ατόμων προς την σύναψη φιλικών σχέσεων,²⁵⁰ ωστόσο, η πιο ολοκληρωμένη μορφή φιλίας είναι *διὰ τὴν ἀρετὴν*, καθώς είναι η μόνη που εναρμονίζει το ωφέλιμο κι ευχάριστο στην πιο άρτια μορφή τους, αναπτύσσοντας ενεργητικά το άτομο ως προς το πνεύμα και το ήθος του.²⁵¹

---

²⁴⁸ *Αυτόθι*.

²⁴⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1236a1-1236b12· πβ. την ενδιαφέρουσα ανάπτυξη του Δ. Ν. Κούτρα αναφορικά με τα τρία είδη φιλίας στο Δ.Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ήθική του Ἀριστοτέλους. Αἱ ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σσ. 115-118.

²⁵⁰ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, σ. 129. Εν γένει στην αρχαιοελληνική σκέψη, καθώς και στον Αριστοτέλη, η φιλία έχει ως κοινό σημείο αναφοράς μια «συμπαθητική έλξη» που ωθεί το άτομο προς έτερον. Οφείλεται, κυρίως στην φυσική ανάγκη του ανθρώπου για το *συζήν* και *συνημερεύειν*, όπως θα υποστηρίξει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αναφερόμενος στην τέλεια φιλία.

²⁵¹ Ἄλλωστε, κατά τον Σταγειριώτη, η φιλία και κατ' επέκταση ο φίλος είναι *τι ἀγαθόν*· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Θ, 1234b32· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ, 1155a5-6· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά*

Μονάχα έτσι, είναι δυνατόν να επιτευχθεί η φυσική τελείωση του ανθρώπου εντός της κοινωνίας.²⁵²

Παρά το γεγονός ότι η μορφή της τέλειας φιλίας, όπως την ονομάζει ο Σταγειριώτης, αποτελεί σπάνιο φαινόμενο, καθώς μονάχα οι ενάρετοι έχουν καταφέρει να συνάψουν τοιαύτες φιλικές σχέσεις, καθίσταται δυναμική και ταυτόχρονα ενεργητική έννοια.²⁵³

Μεγάλα, Β, 1208b6· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, σσ. 130-131.

²⁵² Αξίζει να σημειωθεί πως αυτό οφείλεται στον μικρό αριθμό ενάρετων ανθρώπων, καθώς και στο μεγάλο χρονικό διάστημα που χρειάζεται για την γνωριμία, αλλά και την ανάπτυξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των ενάρετων φίλων, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Δύο μελλοντικοί φίλοι οφείλουν να δοκιμάσουν ο ένας τον άλλο σε πολλαπλά επίπεδα· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1287b12-17· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ, 1156b24-28· πβ. Γ. Κουσουλάκος, «Μεσότης και μέτρον εν τη ελληνική διανοήσει. Μετ' εξαιρέσεως της περι μεσότητος διδασκαλίας του Αριστοτέλους», σ. 241.

²⁵³ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους. Τόμος Α': Ηθική*, σ. 86. Ο Δ. Ν. Κούτρας σημειώνει πως η τέλεια φιλία συλλέγει όλες τις ιδιότητες της αρετής. Όπως, ακριβώς, η αρετή ως έξη τελειοποιείται μέσω της ενέργειας, έτσι και η φιλία αποκτά ενεργητικό και δυναμικό πρόσημο, καθώς αναπτύσσεται εμπράκτως. Απαραίτητη προϋπόθεση, κατά τον Κούτρα, αποτελεί η κατ' εξακολούθηση συναναστροφή των επιμέρους ενάρετων ανθρώπων.

Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια ουσιώδη φιλία μεταξύ συγκοινωνούντων ηθικώς δοχείων, η οποία θεμελιώνει άριτες πνευματικές σχέσεις που βασίζονται τόσο στην συναισθηματική αμοιβαιότητα, την ισότητα, την ανιδιοτέλεια όσο και στην προαίρεση.²⁵⁴ Αποτελεί, σύμφωνα με τον Κούτρα την «πλέον ιδανική μορφή κοινωνικής ελευθερίας» και κατά συνέπεια καθίσταται ως το ελατήριο μιας αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης, αφού στοχεύει και στην διεκπεραίωση αγαθών πράξεων.²⁵⁵

Κύριος εκφραστής αυτής της μορφής φιλίας είναι ο σπουδαίος. Ο Αριστοτέλης, σκιαγραφώντας την πλήρως ισορροπημένη ηθική συνείδηση του προτύπου του, αναφέρει πως *ὁ δὲ σπουδαῖος τέλειος. εἰ δὲ τὸ κατ' ἐνέργειαν φιλεῖν μεθ' ἡδονῆς ἀντιπροαίρεσις τῆς ἀλλήλων γνωρίσεως, δῆλον ὅτι καὶ ὅλως ἢ φιλία ἢ πρώτη ἀντιπροαίρεσις τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν καὶ ἡδέων, ὅτι ἀγαθὰ καὶ ἡδέα. ἔστι δ' αὕτη ἢ φιλία ἔξις ἀφ' ἧς ἢ τοιαύτη προαίρεσις. τὸ γὰρ ἔργον αὐτῆς ἐνέργεια, αὕτη δ' οὐκ ἔξω, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ φιλοῦντι, δυνάμεως δὲ πάσης ἔξω.*²⁵⁶ Ως κάτοχος

---

²⁵⁴ Γ. Σαλαμούρας, "Ἡ διάκριση των αρετῶν και η αρετή της φιλίας κατά τον Αριστοτέλη", *Conatus* 2, 1, (2017), 127-134, σ. 132.

²⁵⁵ Ο.π., σ. 127.

²⁵⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια*, Η, 1237a30-36: «ο σπουδαίος είναι τέλειος. Εάν, λοιπόν, η ενεργητική εκδήλωση αγάπης και φιλίας που συνοδεύεται από ηδονή είναι αμοιβαία επιλογή της συγκεκριμένης σχέσης,

όλων των ηθικών αρετών και εξαιτίας της εξαιρετικά ανεπτυγμένης κρίσης του, είναι ικανός να βιώσει την αληθινή φιλία, ως έξη και ενέργεια που πηγάζει από την προαίρεση ευχάριστων και συνάμα αγαθών πραγμάτων.²⁵⁷ Η σταθερότητα χαρακτήρα του σπουδαίου γεννά την αρμόζουσα εμπιστοσύνη που απαιτεί η τέλεια φιλία, ενώ το ορθό αξιολογικό του κριτήριο είναι ικανό να δοκιμάσει τις φιλικές σχέσεις που συνάπτει σε βάθος χρόνου, καθώς αναφέρει ο Αριστοτέλης πως «αὕτη μὲν οὖν ἡ πρώτη φιλία, ἣν πάντες ὁμολογοῦσιν: αἱ δ' ἄλλαι δι' αὐτὴν καὶ δοκοῦσι καὶ ἀμφισβητοῦνται. βέβαιον γὰρ τι δοκεῖ ἡ φιλία: μόνη δ' αὕτη βέβαιος. τὸ γὰρ κεκριμένον βέβαιον, τὰ δὲ μὴ ταχὺ γινόμενα μηδὲ ῥαδίως [οὐ] ποιεῖ τὴν κρίσιν ὀρθήν. οὐκ ἔστι δ' ἄνευ πίστεως φιλία βέβαιος: ἡ δὲ πίστις οὐκ ἄνευ χρόνου. δεῖ γὰρ πείραν λαβεῖν, ὥσπερ λέγει καὶ Θεόγνις: “οὐ γὰρ ἂν εἰδείης ἀνδρὸς νόον οὐδὲ γυναικός, πρὶν πειραθείης ὥσπερ ὑποζυγίου».²⁵⁸

είναι φανερό ότι και γενικώς η φιλία στην πρωταρχική της σημασία θα είναι αμοιβαία επιλογή των γενικώς αγαθών και ηδέων, ακριβώς γιατί είναι αυτά αγαθά και ηδέα. Και η φιλία στη συγκεκριμένη της μορφή είναι εκείνη η έξη, από την οποία πηγάζει η επιλογή των αγαθών και ηδέων.»

²⁵⁷ Αντόθι.

²⁵⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1237b8-16: «έτσι είναι, λοιπόν, η πρωταρχική φιλία και το δέχονται όλοι. Και τα άλλα είδη εξαιτίας της θεωρούνται φιλίες ή και αμφισβητούνται. Διότι όλοι δέχονται ότι η φιλία είναι κάτι σταθερό, και η μόνη σταθερή φιλία είναι η πρωταρχική φιλία. Και αυτό, γιατί σταθερό είναι κάτι που έχει ήδη κριθεί, και η κρίση η ορθή δεν

Για τον λόγο αυτό, η αληθινή μορφή φιλίας καθίσταται επίμοχθο και σπάνιο φαινόμενο, αντίθετα με την φιλία των φαύλων, η οποία αποτελεί θέσφατο ότι δεν θα αντέξει στο χρόνο, καθώς εὐδιάβλητοι γὰρ οἱ διακείμενοι ἄνευ πείρας τοῦτον τὸν τρόπον: *περὶ ὧν μὲν γὰρ πείραν δεδώκασιν ἀλλήλοις, οὐκ εὐδιάβλητοι, περὶ ὧν δὲ μή, πεισθεῖεν ἂν ὅταν σύμβολα λέγωσιν οἱ διαβάλλοντες.*²⁵⁹ Κατὰ συνέπεια, οὐ γίνεται ἄρ' ἡ φιλία ἢ πρώτη ἐν πολλοῖς, ὅτι χαλεπὸν πολλῶν πείραν λαβεῖν.²⁶⁰ Η αληθινή φιλία, την οποία εξαίρει ο Αριστοτέλης, απαιτεί σταθερούς άξονες, όπως ακριβώς η ευδαιμονία απαιτεί αυτάρκειες

ανάγεται στη βιασύνη και την ευκολία. Ακόμη, σταθερή φιλία δεν γίνεται χωρίς εμπιστοσύνη, και η εμπιστοσύνη θέλει επίσης τον χρόνο της, αφού προϋποθέτει τη δοκιμή και την πείρα, όπως το λέει και ο Θεόγνης: «δεν θα μάθεις τη σκέψη ανδρός ή γυναικός, χωρίς να τους δοκιμάσεις όπως ένα ζώο στη δουλεία»· πβ. Δ.Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ήθική του Αριστοτέλους. Αί άρεταί τής δικαιοσύνης και τής φιλίας*, σ. 127.

²⁵⁹ Για τον Αριστοτέλη, ο χρόνος αποτελεί έναν από τους σημαντικούς όρους στην αξιολόγηση μιας φιλίας· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1237b24-26: «εύκολα διαβάλλεται η σχέση όσων λένε ότι είναι φίλοι αλλά η φιλία τους δεν έχει δοκιμαστεί. Ασφαλώς, στα θέματα που έχουν δοκιμάσει ο ένας τον άλλο και τον έχουν γνωρίσει καλά, δεν θα πιστέψουν σε διαβολές»· πβ. Μ. Ρέλλος, «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη», στο Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, σσ. 290-291.

²⁶⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1237b34-35: «δεν γίνεται να υπάρχει φιλία αληθινή ανάμεσα σε πολλούς ανθρώπους, αφού δεν γίνεται να τους δοκιμάσουμε και να τους γνωρίσουμε όλους».

ανθρώπους.²⁶¹ Οφείλεται στην αρετή και την ηδονή της αρετής και κατά συνέπεια εκφράζεται απόλυτα στο πρόσωπο του σπουδαίου, ο οποίος θα λειτουργήσει ως αντικαθρέφτισμα του άλλου.²⁶² Στα *Ηθικά Μεγάλα*, ο Αριστοτέλης αναφέρει πως *ὥσπερ οὖν ὅταν θέλωμεν αὐτοὶ αὐτῶν τὸ πρόσωπον ἰδεῖν, εἰς τὸ κάτοπτρον ἐμβλέψαντες εἶδομεν, ὁμοίως καὶ ὅταν αὐτοὶ αὐτοὺς βουληθῶμεν γνῶναι, εἰς τὸν φίλον ἰδόντες γνωρίσαιμεν ἂν ἔστι γάρ, ὡς φαμέν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.*²⁶³

---

²⁶¹ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σσ. 86-88. Ο Κούτρας αναφέρει τα εξής: «Φιλικὸί δεσμοὶ μεταξύ ἐνάρετων ἀνθρώπων, κατὰ τον Αριστοτέλη, σπανίζουν στην κοινωνία, ἐξ αἰτίας του μικροῦ ἀριθμοῦ των ἀρίστων κατὰ το ἦθος ἀνθρώπων και της ἀπαιτήσεως ἀρκετοῦ χρόνου που χρειάζεται για τη γνωριμία και τη δοκιμασία του χαρακτήρος του μελλοντικοῦ φίλου. Η τέλεια φιλία προϋποθέτει μεγάλη πίστωση χρόνου για ψυχική προετοιμασία και ἀπόκτηση ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης [...] η φιλία ἀποβαίνει ἓνα μέσο ευδαιμονίας για τον ἀνθρωπο»· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1238a11-12· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ, 1156b24-28.

²⁶² *Αυτόθι*.

²⁶³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, Β, 1213a20-26: «ὅπως, λοιπόν, ὅταν θέλουμε να δούμε οἱ ἴδιοι το πρόσωπό μας, στρέφουμε το βλέμμα μας μέσα σε ἓνα κάτοπτρο και το βλέπουμε ἐκεῖ, ἔτσι και ὅταν θέλουμε να γνωρίσουμε οἱ ἴδιοι τον εαυτό μας, μπορούμε να το κάνουμε στρέφοντας το βλέμμα μας στο φίλο μας. Διότι, ὅπως ἀναφέραμε, ο φίλος εἶναι ο ἄλλος μας εαυτός»· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 89.

Η φιλία του σπουδαίου δεν αποβλέπει στην κερδοσκοπία ή την ψυχική υποταγή στο μεγαλείο του ενάρετου αυτού μοντέλου.²⁶⁴ Αντιθέτως, προάγει τον αλτρουϊσμό, την αρμονία, την ελευθεριότητα και την ωρίμανση της συνείδησης μεταξύ ισάξιων ηθικών προσωπικοτήτων που αποβλέπουν σε ένα κοινό στόχο, το αγαθό.²⁶⁵ Η ισότιμη αυτή αντιμετώπιση της φιλίας

---

²⁶⁴ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, σ. 89. Ο Δ. Ν. Κούτρας επισημαίνει πως «η ηθικότητα της τέλει φιλίας, όπως είναι η φιλία του σπουδαίου, πηγάζει από την πλούσια πνευματικότητα των φίλων, που δεν αποβλέπει στα μικρόχαρα κέρδη που μπορεί να αποκομίσει από τον φίλο του. Ο άριστος στο ήθος δεν επιδιώκει να υποτάξει ψυχικά το φίλο του ούτε να τον καταστήσει ενεργούμενο του, αλλά τον αντιμετωπίζει ως ελεύθερο πρόσωπο και αυτοσκοπό».

²⁶⁵ Βλ. J. Annas, "Plato and Aristotle on Friendship and Altruism", *Mind*, 86 (344), 1977, 532-554, pp. 534-539· πβ. Β. Μπετσάκος, «Σχόλια», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία*, 457-564, σ. 548. Για τον Β. Μπετσάκο, ο αλτρουϊσμός στο πλαίσιο της αριστοτελικής φιλίας είναι ουσιαστικός πυλώνας, καθώς «η φιλία υπάρχει πρωτίστως για χάριν του άλλου, και όχι χάριν του εαυτού»· πβ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1380b36-1381a1: «ἔστω δὴ τὸ φιλεῖν τὸ βούλεσθαι τινι ἂ οἴεται ἀγαθὰ, ἐκείνου ἕνεκα ἀλλὰ μὴ αὐτοῦ, καὶ τὸ κατὰ δύναμιν πρακτικὸν εἶναι τούτων»· πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130a7-8. Για τον αλτρουϊσμό στην αριστοτελική φιλία βλ. N. Sherman, "Aristotle on Friendship and the Shared Life", *Philosophy and Phenomenological Research*, 47 (4), (1987), 589-613, pp. 592-600· πβ. J. Cooper, "Aristotle on the forms of Friendship", *Review of Metaphysics*, 30 (4), (1977), 619-648, pp. 620-629.

υποδηλώνει ταυτόχρονα και την διάθεση του σπουδαίου προς τον εαυτό του, καθώς μέσα από την συμπεριφορά που εκδηλώνει στις φιλικές του σχέσεις, είναι δυνατόν να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του.

Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη μόνο το πρότυπο του ενάρετου, του σπουδαίου, καταφέρει να διάκειται φιλικά προς τον εαυτό του, έχοντας μια ολοκληρωμένη εκ φύσεως διαλεκτική σχέση των μερών της ψυχής του.²⁶⁶ Με τον τρόπο αυτό, ο σπουδαίος δύναται να αντιληφθεί τον εαυτό του σε

---

²⁶⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ι, 1166a13-17· Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, Β, : «ὁμοίως οὖν τούτῳ καὶ ἡ φιλία δόξειεν ἂν εἶναι πρὸς αὐτόν. ἐπειδὴ γὰρ ὁ φίλος ἐστίν, ὡς φαμέν, ὅταν βουλώμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν, μία φαμέν ψυχὴ ἢ ἐμὴ καὶ ἡ τούτου ἐπεὶ οὖν ἐστὶ τῆς ψυχῆς πλείω μέρη, τότε ἔσται μία ψυχὴ, ὅταν συμφωνῶσι πρὸς ἄλληλα ὃ τε λόγος καὶ τὰ πάθη (οὕτῳ γὰρ μία ἔσται) ὥστε μιᾶς γενομένης ἔσται πρὸς αὐτόν φιλία. Αὕτη δ' ἔσται ἡ πρὸς αὐτόν φιλία ἐν τῷ σπουδαίῳ τούτῳ γὰρ μόνῳ τὰ τῆς ψυχῆς εὖ ἔχουσιν μέρη πρὸς ἄλληλα τῷ μὴ διαφέρεσθαι». Για την αρμονία των δύο αυτών μερών της ψυχής, πβ. I. Doring, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β'*, σσ. 213-214· πβ. P. Gottlieb, "Aristotle on Dividing the Soul and Uniting the Virtues", *Phronesis*, 39 (3), (1994), 275-290, pp. 279-285· πβ. C. H. Kahn, "Aristotle and Altruism", *Mind*, 90 (357), (1981), 20-40, p. 28.

μεγαλύτερο βαθμό, δημιουργώντας μια άμεση επαφή με την ενδότερη φύση του.²⁶⁷

Η ηθικότητα του χαρακτήρα του, αν μη τι άλλο, δημιουργεί ένα ειλικρινές συναίσθημα φιλίας προς το άτομο του, κάτι που διαφαίνεται και σε θεμελιώδεις αρχές της αριστοτελικής φιλίας, όπως π.χ το *συνεῖναι*, το *συζῆν*, το *συγχαίρειν*, το *συναλγεῖν*.²⁶⁸ Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Πέτσιο, «η αριστοτελική διαπίστωση για το *συζῆν* επί των ανθρώπων [...] εδράζεται στον λόγον, που συνιστά το ειδοποιό γνώρισμα της ανθρώπινης ύπαρξης και την

---

²⁶⁷ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ἠθική τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σσ. 129-130. Ο Δ. Ν. Κούτρας τονίζει πως η απαλλαγή του σπουδαίου από τα πάθη της ψυχῆς συμβάλλει στην αυτογνωσία του καθώς αντιλαμβάνεται έννοιες όπως το αγαθό και η ηδονή στην πιο καθαρή τους μορφή. Ο δρόμος της νόησης για τον σπουδαίο οδηγεί στην ενατένιση του θεωρητικού βίου.

²⁶⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1240b1-13: «ἔτι τὰ τοιάδε λέγεται περὶ τῆς φιλίας, ὡς ἰσότης φιλότης, καὶ [μὴ] μίαν ψυχὴν εἶναι τοὺς ἀληθῶς φίλους. ἅπαντα ταῦτα ἐπαναφέρεται πρὸς τὸν ἕνα. καὶ γὰρ βούλεται τὰγαθὰ αὐτῷ τοῦτον τὸν τρόπον. οὐθεὶς γὰρ αὐτὸς αὐτὸν εὖ ποιεῖ διὰ τι ἕτερον, οὐδὲ χάριτος. οὐ δὲ λέγει ὅτι ἐποίησεν ἢ εἷς: δοκεῖ γὰρ φιλεῖσθαι βούλεσθαι ὁ δῆλον ποιῶν ὅτι φιλεῖ, ἀλλ' οὐ φιλεῖν. καὶ τὸ εἶναι μάλιστα καὶ τὸ συζῆν καὶ τὸ συγχαίρειν καὶ τὸ συναλγεῖν, καὶ μία δὴ ψυχὴ, καὶ τὸ μὴ δύνασθαι ἄνευ ἀλλήλων μηδὲ ζῆν, ἀλλὰ συναποθνήσκειν. — οὕτω γὰρ ἔχει ὁ εἷς, καὶ ἴσως ὁμιλεῖ αὐτὸς αὐτῷ. — πάντα δὲ ταῦτα τῷ ἀγαθῷ ὑπάρχει πρὸς αὐτόν».

προϋπόθεση της επικοινωνιακής συμβίωσης».²⁶⁹ Άλλωστε, για τον Αριστοτέλη, η φιλία προς τον εαυτό μας, *ἀνάγεται πρὸς τὴν τοῦ ἀγαθοῦ*. ὅτι γάρ πη ὁμοιοῖ καὶ εἷς καὶ αὐτὸς αὐτῷ ἀγαθός,²⁷⁰ καθώς παρουσιάζει ταυτόχρονα μια ενότητα του ατόμου που αργότερα θα αντικατοπτριστεί και στις σχέσεις του με τους άλλους, εν αντιθέσει προς την πολλαπλότητα που χαρακτηρίζει τον φαύλο.²⁷¹

Η υποβόσκουσα αναφορά των *Ευδημείων* στην *κατ' αρετήν φιλαντία* του σπουδαίου αποδεικνύει την έμπρακτη εκδήλωση μιας ειλικρινούς φιλίας, στην οποία πραγματώνονται υψηλές ηθικές αξίες, όπως θα αναφέρει αργότερα ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*.²⁷² Από την ύπαρξη της απορρέει η

---

²⁶⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Λόγος και Πόλις στην κλασσική σκέψη», σ. 147.

²⁷⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1240b19-21: «η φιλία προς τον εαυτό μας *ἀνάγεται στην φιλία για το αγαθό*».

²⁷¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1240b14-18: «ἢ δ' εἷς καὶ ἀδιαίρετος, ὀρεκτὸς αὐτὸς αὐτοῦ. τοιοῦτος ὁ ἀγαθὸς καὶ ὁ κατ' αρετήν φίλος, ἐπεὶ ὁ γε μοχθηρὸς οὐχ εἷς ἀλλὰ πολλοί, καὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἕτερος καὶ ἔμπληκτος».

²⁷² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η, 1240a23-b3· πβ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ι, 1168b1-10: «*φασὶ γὰρ δεῖν φιλεῖν μάλιστα τὸν μάλιστα φίλον, φίλος δὲ μάλιστα ὁ βουλόμενος ᾧ βούλεται τὰγαθὰ ἐκείνου ἔνεκα, καὶ εἰ μηδεὶς εἴσεται· ταῦτα δ' ὑπάρχει μάλιστ' αὐτῷ πρὸς αὐτόν, καὶ τὰ λοιπὰ δὴ πάνθ' οἷς ὁ φίλος ὀρίζεται· εἴρηται γὰρ ὅτι ἀπ' αὐτοῦ πάντα τὰ φιλικὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους διήκει. καὶ αἱ παροιμίαι δὲ πᾶσαι ὁμογνωμονοῦσιν, οἷον τὸ*

ολοκλήρωση ηθικών προσωπικοτήτων, όπως αυτή του σπουδαίου, ενώ τελειοποιείται η πνευματική ανεξαρτησία και ισότητα που ενυπάρχει στην φιλία ενάρετων.²⁷³ Αναλογικά, η φιλαυτία συγκοινωνεί με την άρτια εκδήλωση φιλαλληλίας και αυτοθυσίας που προτρέπει τόσο τον σπουδαίο σε πράξεις καλοκαγαθίας, όσο και τους φίλους του.²⁷⁴

Επομένως, αντιλαμβανόμαστε πως ο σπουδαίος διαθέτει μια εμπιωτική σχέση τόσο προς τον εαυτό του, όσο και προς τους

“μία ψυχή” και “κοινὰ τὰ φίλων” και “ισότης φιλότης” και “γόνυ κνήμης ἔγγιον.” πάντα γὰρ ταῦτα πρὸς αὐτὸν μάλιστ’ ἂν ὑπάρχοι· μάλιστα γὰρ φίλος αὐτῶ· και φιλητέον δὴ μάλισθ’ ἑαυτόν»· πβ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σσ. 137-139. Ο Δ. Ν. Κούτρας τονίζει πως η έννοια του φίλαυτου απουσιάζει από τα *Ἡθικά Ευδήμεια*, καθώς λαμβάνει αρνητικό πρόσημο εκ της πλατωνικής επιρροής. Ωστόσο, ενυπάρχει ως «υποτυπώδες διάγραμμα» εντός της πραγματείας, το οποίο θα ερευνηθεί εξονυχιστικά από τον Αριστοτέλη, στα *Ἡθικά Νικομάχεια*. Επίσης, για την φιλαυτία πβ. W. Jaeger, *Παιδεία: Ἡ μόρφωσις του Ἑλλήνου ἀνθρώπου Τόμος Β΄*, προλ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, μτφρ. Γ. Βερροίου, Αθήνα, Παιδεία, 1971, σ. 254.

²⁷³ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ ἀρεταὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, σσ. 137-139.

²⁷⁴ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἡ Πρακτικὴ Φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους: Τόμος Α΄: Ἡθικὴ*, σσ. 94-95. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως ο σπουδαίος, ὄντας μια ελεύθερη προσωπικότητα αισθάνεται το ηθικό χρέος προς την επιτέλεση αγαθών πράξεων που ωφελούν το σύνολο.

φίλους του. Κατέχει, τρόπον τινά, την ομοιοπάθεια²⁷⁵ που διέπει την αρεταϊκή φιλία. Ως αφηρημένη έννοια, η ομοιοπάθεια στις φιλικές εκδηλώσεις αποτελεί εκείνη την ψυχική κατάσταση, όπου οι φίλοι είναι δυνατόν να βιώνουν συναισθήματα χαράς και λύπης σε αντίστοιχο βαθμό, λόγω της μεταξύ τους σύνδεσης.²⁷⁶

---

²⁷⁵ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Ηθικά Μεγάλα-Βιβλίο Δεύτερο», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, 216-331, σ. 302. Αξίζει να σημειωθεί πως η ομοιοπάθεια ως όρος δεν συναντάται στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Ωστόσο, συναντάμε τον όρο στα *Ηθικά Μεγάλα*, και ως ρηματικός τύπος (όμοιοπαθειν) στα *Ηθικά Νικομάχεια* πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1161a26-27.

²⁷⁶ *Αυτόθι*.

IV. «ΣΠΟΥΔΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ»: ΝΟΗΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

Καθίσταται σαφές, πως τα *Ηθικά Ευδήμεια* εκτελούν μια διαφωτιστική προσέγγιση στην ηθική υπόσταση του σπουδαίου πολίτη. Συγκεντρώνουν τα επίκτητα εκείνα χαρακτηριστικά, τα οποία θεμελιώνουν τις ηθικές και διανοητικές αρχές που διέπουν την προσωπικότητα του σπουδαίου.²⁷⁷ Σαφώς, ο σπουδαίος αποτελεί μέρος του κοινωνικού βίου και η έκφραση του ολοκληρώνεται μέσα από τον συγχρωτισμό του με άλλους ανθρώπους.

Σύμφωνα με τον Δ. Ι. Παπαδή, ο σπουδαίος ως φρόνιμος και αγαθός δεν ορίζεται από καμία ιεραρχία, αλλά εμφανίζεται μέσα από την πολιτική κοινωνία, η οποία τον περιβάλλει.²⁷⁸ Αντιπροσωπεύει τη κοινή συνείδηση και το καθολικό αίτημα σε επίπεδο αρετής κι ορθού λόγου.²⁷⁹ Άτυπα, λοιπόν, ο λαός αποφαινεται στο ποιος είναι πραγματικά σπουδαίος πολίτης, μέσα από το περί δικαίου αίσθημα της κοινής γνώμης.²⁸⁰

Με τον τρόπο αυτό, γίνεται το βασικό κριτήριο ανθρωπίνης υπεροχής, ικανό να αξιολογεί ορθά όλα όσα οι πολλοί δεν είναι

---

²⁷⁷ Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικώς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 117 (50).

²⁷⁸ Βλ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001, σσ. 57-59.

²⁷⁹ *Αυτόθι*.

²⁸⁰ *Αυτόθι*.

δυνατόν να αντιληφθούν.²⁸¹ Σύμφωνα με τον I. During, μονάχα ο γνωστικός άνθρωπος, ο σπουδαίος, εξαιτίας της εμπειρίας του και της φιλοσοφικής του παιδείας διερωτάται, έχοντας αναπτύξει πληθώρα αντικειμενικών κριτηρίων που υπερβαίνουν τον εκάστοτε κοινό άνθρωπο.²⁸²

Για τον Αριστοτέλη, αποτελεί την ιδανική μορφή πολίτη, καταλληλότερη ακόμη κι από τον αγαθό άνδρα, καθώς διαβλέπει στην ορθή διαχείριση της δημόσιας σφαίρας. Ωστόσο, η εν λόγω αναφορά γεννά ιδιαίτερους προβληματισμούς, καθώς σπουδαίος πολίτης δεν σημαίνει απαραίτητα και αγαθός άνθρωπος.²⁸³ Ένας σπουδαίος πολίτης κατέχει την πολιτική

---

²⁸¹ Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Το κριτήριο του ηθικώς πράττειν στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 117.

²⁸² Βλ. I. During, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του: Τόμος Β΄*, σ. 245· πβ. Ι. Γ. Καλογεράκος, «Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 170.

²⁸³ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1276b30-36: «διὸ τὴν ἀρετὴν ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν. εἴπερ οὖν ἔστι πλείω πολιτείας εἶδη, δῆλον ὡς οὐκ ἐνδέχεται τοῦ σπουδαίου πολίτου μίαν ἀρετὴν εἶναι, τὴν τελείαν· τὸν δ' ἀγαθὸν ἄνδρα φαμέν κατὰ μίαν ἀρετὴν εἶναι τὴν τελείαν. ὅτι μὲν οὖν ἐνδέχεται πολίτην ὄντα σπουδαῖον μὴ κεκτῆσθαι τὴν ἀρετὴν καθ' ἣν σπουδαῖος ἀνὴρ, φανερόν»· πβ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 1998, σσ. 307-308.

αρετή και οι πράξεις του επιτελούνται, πρωτίστως, ένεκα της πολιτείας.²⁸⁴

Διακρίνεται, λοιπόν, ο σπουδαίος από τον αγαθό άνθρωπο, παρά το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης αποδίδει ισοδύναμα νοήματα στις δύο έννοιες.²⁸⁵ Αντιστρόφως ανάλογα, ο αγαθός άνθρωπος είναι κάτοχος της τέλει αρετής.²⁸⁶ Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά ανάγεται στην ανομοιότητα μεταξύ των πολιτών, όπως αναπαράγεται από τον Σταγειρίτη στο παράδειγμα της ναυσιπλοΐας στα Πολιτικά.²⁸⁷

---

²⁸⁴ Βλ. Ν. Χρόνης, «Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική παιδεία», *Ευδικία*, 8, (2008), σ. 25.

²⁸⁵ *Αυτόθι*.

²⁸⁶ Βλ. Β. Νούλας, «Αγαθός άνήρ και σπουδαίος πολίτης στον Αριστοτέλη», Αθήνα, Έπιστημονική Έπετηρίδα τής Παντείου Άνωτάτης Σχολής Πολιτικῶν Έπιστημῶν, 1981, σ. 275.

²⁸⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1276b16-29: «τῶν δὲ νῦν εἰρημένων ἐχόμενόν ἐστιν ἐπισκέψασθαι πότερον τὴν αὐτὴν ἀρετὴν ἀνδρὸς ἀγαθοῦ καὶ πολίτου σπουδαίου θετέον, ἢ μὴ τὴν αὐτὴν. ἀλλὰ μὴν εἴ γε τοῦτο τυχεῖν δεῖ ζητήσεως, τὴν τοῦ πολίτου τύπῳ τινὶ πρῶτον ληπτέον. ὥσπερ οὖν ὁ πλωτὴρ εἶς τις τῶν κοινῶν ἐστιν, οὕτω καὶ τὸν πολίτην φαμέν. τῶν δὲ πλωτῶν καίπερ ἀνομοίων ὄντων τὴν δύναμιν (ὁ μὲν γάρ ἐστιν ἐρέτης, ὁ δὲ κυβερνήτης, ὁ δὲ πρῶρεὺς, ὁ δ' ἄλλην τιν' ἔχων τοιαύτην ἐπωνυμίαν) δῆλον ὡς ὁ μὲν ἀκριβέστατος ἐκάστου λόγος ἴδιος ἔσται τῆς ἀρετῆς, ὁμοίως δὲ καὶ κοινός τις ἐφαρμόσει πᾶσιν. ἢ γὰρ σωτηρία τῆς ναυτιλίας ἔργον ἐστὶν αὐτῶν πάντων· τούτου γὰρ ἕκαστος ὀρέγεται τῶν πλωτῶν. ὁμοίως τοίνυν καὶ τῶν πολιτῶν,

Εντούτοις, η ανομοιότητα αυτή εξασφαλίζει τη διαφύλαξη της πολιτείας και του τελικού της σκοπού, δηλαδή της ευδαιμονίας των πολιτών. Κατ' επέκταση, ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται πως η πόλις είναι αδύνατο να αποτελείται εξ ολοκλήρου από σπουδαίους πολίτες.²⁸⁸

Αναλογικά, ο σπουδαίος πολίτης ως ιδανική μορφή προδιαθέτει μια πολλαπλότητα ανάμεσα στα διάφορα είδη πολιτευμάτων που πραγματεύεται ο Σταγειριώτης.²⁸⁹ Καθώς, το σύστημα παιδείας και αγωγής διαφέρει μεταξύ πολιτευμάτων,

---

καίπερ ανομοίων ὄντων, ἡ σωτηρία τῆς κοινωνίας ἔργον ἐστί, κοινωνία δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία» πβ. Β. Νούλας, «Ἀγαθὸς ἀνὴρ καὶ σπουδαῖος πολίτης στὸν Ἀριστοτέλη», σσ. 275-276: «Βλέπουμε δηλ. μέχρις ἐδῶ πῶς ἐνῶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη μπορεῖ νὰ εἶναι μία καὶ ἴδια ἡ ἀρετὴ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἂν καὶ κάτι τέτοιο εἶναι πολὺ δύσκολο, μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸ ἴδιο ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἂν θά θελήσουν ἢ θά μπορέσουν νὰ εἶναι τέλειοι ἠθικά, νὰ ἔχουν δηλ. ὅλες τίς ἠθικὲς ἀρχές τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρός» πβ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σ. 308.

²⁸⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1277a5-12: «ἔτι ἐπεὶ ἐξ ἀνομοίων ἡ πόλις, ὥσπερ ζῶον εὐθύς ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ ψυχὴ ἐκ λόγου καὶ ὀρέξεως, καὶ οἰκία ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ κτῆσις ἐκ δεσπότου καὶ δούλου, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ πόλις ἐξ ἀπάντων τε τούτων καὶ πρὸς τούτοις ἐξ ἄλλων ἀνομοίων συνέστηκεν εἰδῶν, ἀνάγκη μὴ μίαν εἶναι τὴν τῶν πολιτῶν πάντων ἀρετὴν, ὥσπερ οὐδὲ τῶν χορευτῶν κορυφαίου καὶ παραστάτου» πβ. Β. Νούλας, «Ἀγαθὸς ἀνὴρ καὶ σπουδαῖος πολίτης στὸν Ἀριστοτέλη», σ. 276.

²⁸⁹ Βλ. Β. Νούλας, «Ἀγαθὸς ἀνὴρ καὶ σπουδαῖος πολίτης στὸν Ἀριστοτέλη», σσ. 276-277.

η ταύτιση της αρετής του αγαθού ανθρώπου και του σπουδαίου πολίτη καθίσταται δύσκολη,²⁹⁰ με εξαίρεση την περίπτωση της άριστης πολιτείας.²⁹¹ Παρά ταύτα, ο εν λόγω αριστοτελικός διαχωρισμός των εννοιών θίγει, σύμφωνα με τον Β. Α. Κύρκο, ζητήματα ρεαλιστικής πολιτικής ηθικής.²⁹²

Αν μη τι άλλο, ο επικαθορισμός του σπουδαίου στο εύρος της αριστοτελικής ηθικής είναι πολιτικός.²⁹³ Αυτό καθίσταται σαφές, άλλωστε, από το γεγονός ότι η ανθρώπινη ευδαιμονία

---

²⁹⁰ Ο.π., σ. 279· πβ. Ι. Δελλής, «Σπουδαίος και Ευδαίμων Πολίτης», στο: Ι. Γ. Καλογεράκος (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή*, Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου (Ιερισσός 2001), Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004, σ. 103.

²⁹¹ Βλ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, σ. 160: «Ταύτιση όμως της αρετής του καλού πολίτη με την αρετή του καλού ανθρώπου έχουμε ασφαλώς στην περίπτωση της κατεξοχήν άριστης πολιτείας. Σ' αυτή μάλιστα την περίπτωση όλοι οι πολίτες είναι συγχρόνως και πολίτες καλοί – σπουδαίοι και άνθρωποι»· πβ. Ι. Γ. Καλογεράκος, «Άριστη πολιτεία και το γένος των Ελλήνων: Η ιδέα της ελληνικότητας στην πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», σ. 166.

²⁹² Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Ανήρ αγαθός και σπουδαίος πολίτης», στο Ε. Μουτσόπουλος, Μ. Πρωτόπαπα – Μαρνέλη (επιμ.), *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2009, 161-189, σ. 165· πβ. R. Develin, "The good man and the good citizen in Aristotle's *Politics*", *Phronesis*, 18, (1973), 71-79, p. 71.

²⁹³ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 9-64, σ. 58.

και ιδίως η ευδαιμονία ενός σπουδαίου είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, της πόλης.²⁹⁴ Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Πέτσιο, η πόλη «λειτουργεί ως το αξιακό πρόταγμα, το οποίο νοηματοδοτεί τις επιμέρους πτυχώσεις του βίου και υπαγορεύει ορισμένους κανόνες ηθικής τάξης, [...] διότι η πόλη δεν συνιστά απλώς ένα τόπο συνοίκησης προσδιορισμένο γεωγραφικώς, αλλά έναν τρόπο φανέρωσης της πολιτικής διάστασης του ανθρώπου».²⁹⁵ Άλλωστε, η πόλη «ως ψυχοσωματική οντότητα, αισθάνεται, χορηγεί αξιώματα, διαθέτει φρόνημα και διακρίνεται για την καλοκαγαθία, την ανδρεία, καθώς και τη σωφροσύνη της».²⁹⁶

Ωστόσο, διαφαίνεται πως σε μεγάλο βαθμό τα *Ηθικά Ευδήμεια* στοχεύουν σε μια σημαντική επεξήγηση πως η πολιτική δραστηριότητα κάποιου προϋποθέτει τις ηθικές αρετές, διότι δεν μπορεί κανείς να αναμειχθεί στην πολιτική δίχως ηθικό ποιόν.²⁹⁷ Ο Μ. Woods επισημαίνει ότι μόνο ο

---

²⁹⁴ Αυτόθι.

²⁹⁵ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιο, «Λόγος και Πόλις στην κλασσική σκέψη», σσ. 157-158.

²⁹⁶ Βλ. Β. Μπετσάκος, «Εισαγωγή», στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία, εντυχία*, 9-64, σ. 58.

²⁹⁷ Βλ. Β. Α. Κύρκος, «Ανήρ αγαθός και σπουδαίος πολίτης», σ. 166' πβ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγάλα*, Α, 1-3.1: «ἔστι γὰρ οὐθὲν ἐν τοῖς πολιτικοῖς δυνατὸν πράξαι ἄνευ τοῦ ποιῶν τινα εἶναι, λέγω δ' οἷον σπουδαῖον τὸ δὲ

άνθρωπος που αντιλαμβάνεται πως η αρετή αποτελεί το ύψιστο χαρακτηριστικό, τίθεται φύσει στην πολιτική δραστηριότητα.²⁹⁸ Κατά συνέπεια, στο πρόσωπο του σπουδαίου, ο Αριστοτέλης φαίνεται πως ταυτίζει τόσο το ορθό υποκείμενο της ηθικής, όσο και το ορθό υποκείμενο της πολιτικής.²⁹⁹ Έτσι, διαπιστώνουμε πως ο πολιτικός βίος και η ενάρετη ζωή καθίστανται αλληλοπεριχωρούμενες έννοιες.³⁰⁰

Εξάλλου, η διαγωγή του πολιτικού βίου ως μορφή ζωής κατ' αρετήν ορίζει την πολιτική επιστήμη των *Ηθικών Ευδημείων* σχηματικά.³⁰¹ Οι πολλαπλές θεωρίες προς αναζήτηση της ευδαιμονίας οδηγούν στην αναζήτηση του ανθρώπινου χαρακτήρα.³⁰² Καθένας, ιδιαίτερα δε ένας σπουδαίος, οφείλει να

σπουδαῖον εἶναί ἐστι τὸ τὰς ἀρετὰς ἔχειν δεῖ ἄρα, εἴ τις μέλλει ἐν τοῖς πολιτικοῖς πρακτικὸς εἶναι, τὸ ἦθος εἶναι σπουδαῖος μέρος ἐστίν».

²⁹⁸ Βλ. M. Woods, *Aristotle's Eudemian Ethics: Books I, II and VIII*, p. 53· πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη*, σσ. 188-189. Ο συγγραφέας αναφέρει πως «η μετ' αρετής συμπεριφορά είναι ωφέλιμη γιατί καταξιώνει τον πολίτη στο πλαίσιο της πόλεως αποδεικνύοντας ότι είναι χρηστός [...] περί τον δήμον, αναγνωρίζει δηλαδή την προτεραιότητα του κοινού έναντι του ιδίου».

²⁹⁹ *Αυτόθι.*

³⁰⁰ *Αυτόθι.*

³⁰¹ *Ο.π.*, σ. 52.

³⁰² *Αυτόθι.*

αναγνωρίσει και να αναπτύξει όλα εκείνα τα θετικά ποιοτικά του χαρακτηριστικά.³⁰³

Παράλληλα με τη φρόνηση και τον εθισμό, έννοιες σύμφυτες με την ψυχή του ανθρώπου, ορίζεται και η εξισορροπημένη ψυχοσύνθεση που οδηγεί στην κατάκτηση της ευδαιμονίας εντός του πολιτειακού συστήματος της κοινωνίας.³⁰⁴ Έτσι, ο σπουδαίος πολίτης καθίσταται ο ύπατος αρμοστής επί του πολιτικού προσκηνίου της αριστοτελικής φιλοσοφίας.³⁰⁵

Για τον Σταγειρίτη, ο σπουδαίος ως κάτοχος της πολιτικής αρετής αποτελεί μια δόκιμη μορφή πολίτη, ο οποίος κατέχει την κρίση, την ωριμότητα και την γνώση του *ἄρχειν* και *ἄρχεσθαι*.³⁰⁶

---

³⁰³ Αντόθι· πβ. Δ. Ι. Παπαδής, *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Τόμος Α΄*, σ. 101. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως ο άνθρωπος πραγματώνοντας ολοκληρωτικά τη φύση του, γίνεται καλός πολίτης.

³⁰⁴ Αντόθι.

³⁰⁵ Αντόθι· πβ. Β. Νούλας, «Άγαθός ἀνὴρ καὶ σπουδαῖος πολίτης στὸν Ἀριστοτέλη», σ. 278. Ο Β. Νούλας τονίζει πως ο σπουδαίος αποτελεί την προτιμότερη επιλογή του Αριστοτέλη.

³⁰⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1277a26-28: «ἀλλὰ μὴν ἐπαινείται γε τὸ δύνασθαι ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι, καὶ πολίτου δοκεῖ που ἢ ἀρετὴ εἶναι τὸ δύνασθαι καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι καλῶς»· πβ. Β. Νούλας, «Άγαθός ἀνὴρ καὶ σπουδαῖος πολίτης στὸν Ἀριστοτέλη», σ. 276· πβ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σσ. 307-310.

Ωστόσο, στα *Ηθικά Ευδήμεια*, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στον ρόλο του αληθινού πολιτικού άνδρα.³⁰⁷ Ο Αριστοτέλης επισημαίνει πως η πλειοψηφία όσων ασχολούνται με την πολιτική στρέφεται ξεκάθαρα στην κερδοσκοπία.³⁰⁸ Για τον λόγο αυτό, ο ορισμός τους ως «πολιτικοί άνδρες» οφείλει να αναιρείται.³⁰⁹

Το πρότυπο της ορθής πολιτικής στάσης, κατά τον φιλόσοφο, πρέπει να ασχολείται με ενάρετες πράξεις στο πλαίσιο μιας πολιτικής ανιδιοτέλειας.³¹⁰ Ως εκ τούτου, στο πρόσωπο του αληθινού πολιτικού άνδρα οφείλει να συγκλίνει η

---

³⁰⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια*, Α, 1216a23-27: «αίρουνται γοῦν οὐ μόνον ἔνιοι δόξης χάριν αὐτάς, ἀλλὰ καὶ μὴ μέλλοντες εὐδοκιμήσειν. ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν πολιτικῶν οὐκ ἀληθῶς τυγχάνουσι τῆς προσηγορίας: οὐ γάρ εἰσι πολιτικοὶ κατὰ τὴν ἀλήθειαν: ὁ μὲν γὰρ πολιτικὸς τῶν καλῶν ἐστὶ πράξεων προαιρετικὸς αὐτῶν χάριν, οἱ δὲ πολλοὶ χρημάτων καὶ πλεονεξίας ἕνεκεν ἄπτονται τοῦ ζῆν οὕτως»· πβ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σ. 311.

³⁰⁸ *Αυτόθι*.

³⁰⁹ *Αυτόθι*.

³¹⁰ Βλ. J. M. Zemb, *Αριστοτέλης: Η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από το έργο του*, σ. 176. Ο J. M. Zemb υποστηρίζει πως ο ορθός πολιτικός άνδρας επιλέγει τις έντιμες πράξεις ένεκα αυτών των ίδιων, δίχως υστεροβουλία, κάτι που δεν συμβαίνει συχνά λόγω φιλαργυρίας και αλαζονείας.

φρόνηση και η αρετή του σπουδαίου πολίτη.³¹¹ Ο πολιτικός άνδρας καθίσταται υπεύθυνος για τη διαμόρφωση της πολιτείας, την υπακοή στους νόμους, και αρωγός των πολιτών στην ευδαιμονία της πόλης.³¹²

Διαφαίνεται στα *Ηθικά Ευδήμεια*, λοιπόν, πως η πρόθεση του Αριστοτέλη για την ανεύρεση ενός ορθού ηθικο-πολιτικού προτύπου καθίσταται αναγκαία απέναντι στην εν λόγω

---

³¹¹ Βλ. Δ. Ι. Παπαδής, «Η έννοια του πολίτη στον Αριστοτέλη», στο Ε. Μουτσόπουλος, Μ. Πρωτόπαπα – Μαρνέλη (επιμ.), *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2009, 179-189, σ. 186· πβ. Ε. Περάκης, «Δ. Ι. Παπαδής, Αριστοτέλης, Πολιτικά Γ', Πόλις, Πολίτης, Πολίτευμα, Αρετή, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Θεσσαλονίκη εκδόσεις Ρώμη, 2016, 346σσ.», *Φιλοσοφία*, 47, 2017, 293-295, σσ. 294-295· πβ. G. Duke, *Aristotle and Law: The Politics of Nomos*, σ. 162.

³¹² Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1277b25-32: «τοῦ μὲν γὰρ κτᾶσθαι τῆς δὲ φυλάττειν ἔργον ἐστίν). ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη. τὰς γὰρ ἄλλας ἔοικεν ἀναγκαῖον εἶναι κοινὰς καὶ τῶν ἀρχομένων καὶ τῶν ἀρχόντων, ἀρχομένου δὲ γε οὐκ ἔστιν ἀρετὴ φρόνησις, ἀλλὰ δόξα ἀληθής· ὥσπερ ἀυλοποιὸς γὰρ ὁ ἀρχόμενος, ὁ δ' ἄρχων ἀυλητῆς ὁ χρώμενος. πότερον μὲν οὖν ἡ αὐτὴ ἀρετὴ ἀνδρὸς ἀγαθοῦ καὶ πολίτου σπουδαίου ἢ ἕτερα, καὶ πῶς ἡ αὐτὴ καὶ πῶς ἕτερα, φανερόν ἐκ τούτων»· πβ. G. Duke, *Aristotle and Law: The Politics of Nomos*, σ. 159· πβ. Μ. Κρουπελλιέ – Π. Πελλεγκρέν, *Αριστοτέλης: Ο φιλόσοφος και οι επιστήμες*, σ. 219· πβ. Η. Βαβούρας, *Ο πολιτικός ανήρ στην Αρχαία Ελλάδα: Οι φιλοσοφικές καταβολές της πολιτικής πράξης*, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2014, σσ. 19-53· πβ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σ. 294.

καταγγελία του φιλοσόφου περί αληθινών πολιτικών ανδρών.³¹³ Ωστόσο, σύμφωνα με την Τ. Πεντζοπούλου – Βαλαλά, δεν είναι αυτοσκοπός η σκιαγράφηση αυτών των ιδανικών μοντέλων.³¹⁴ Το μέλημα του Σταγειρίτη ανάγεται στην εξέταση της αρετής και της φρόνησης, καθώς η κατάκτηση τους αποτελεί επίμοχθη διαδικασία και κατ' επέκταση αντικαθρεφτίζεται στην προσπάθεια του ανθρώπου για ορθή πολιτική καταξίωση.³¹⁵

---

³¹³ Βλ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά Αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους*, σσ. 26-27.

³¹⁴ Βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σσ. 299-300.

³¹⁵ *Αυτόθι*.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Ως συμπέρασμα της μελέτης του έργου του Σταγειρίτη φιλοσόφου, θεωρούμε ότι τα *Ηθικά Ευδήμεια* αποτελούν μια φιλοσοφική *terra incognita*, εντός της οποίας ενυπάρχει ένας ολόκληρος θησαυρός θεμάτων προς μελέτη και ανάπτυξη. Ο Αριστοτέλης διαφαίνεται πως στο εύρος της ηθικής του φιλοσοφίας, αναζητά την ολότητα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ο άνθρωπος ορίζεται ως το επίκεντρο της αριστοτελικής σκέψης, με γνώμονα την ενδοψυχική του κατάσταση που εναρμονίζει το ήθος και τη διάνοηση του, καθώς και την πρακτική εφαρμογή του ψυχισμού του στο σύνολο της βιωτής του. Ο Αριστοτέλης, ανάμεσα σε αναρίθμητους τύπους ανθρώπων που διακρίνει στο όλον της πρακτικής φιλοσοφίας του, ορίζει τον *σπουδαίο* ως το πιθανό αρεταϊκό αμάλγαμα των θεωρήσεων του, ενώ ταυτόχρονα επικεντρώνεται στην έννοια της *καλοκαγαθίας*, ως καθολικής αρετής. Η *καλοκαγαθία*, ως φιλοσοφικός όρος, αποτελεί την ανώτατη μορφή ψυχισμού και αρετής και εφάπτεται με την έννοια του *σπουδαίου* πολίτη.

Ο *σπουδαίος*, ως αινιγματικός όρος, διακρίνεται από τον συγκεκριασμό πολλαπλών ιδιοτήτων που με τη σειρά τους τον καθιστούν το πρότυπο της αριστοτελικής ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Πρόκειται για μια πολύπλοκη και καθολική έννοια που υποτιμήθηκε φιλοσοφικά, ωστόσο μέσα της περικλείει τις

σπουδαιότερες σκέψεις του Σταγειρίτη για τον κατάλληλο τύπο ανθρώπου που θα αποτελέσει την προσωποποίηση της αρετής.

Καθίσταται εμφανές το γεγονός ότι η ηθική των *Ηθικών Ευδημείων* είναι εγγενώς πολιτική, προσανατολισμένη στο ύψιστο αγαθό της ανθρωπότητας, την ευδαιμονία. Εξάλλου, η πολιτική κοινωνία είναι δυνατόν να εξασφαλίσει στον άνθρωπο το ουσιαστικό περιεχόμενο της ευδαιμονίας. Τόσο η αρετή, ως αξία πολιτική, όσο και ο σπουδαίος πολίτης δίνουν το έναυσμα για την μελέτη μια επίμοχθης διαδικασίας διαμόρφωσης της πρακτικής συμπεριφοράς του ατόμου, αλλά και την επιθυμία του για ορθή πολιτική καταξίωση, ιδίως στο πλαίσιο της αριστοτελικής σκέψης περί αρίστης πολιτείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλης, *Aristotelis Opera ex recensione I Bekkeri*, editit Academia Regia Borussica, accedunt *Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus*, Vol. I-V (Vol. quantum, *Index Aristotelicus*, editit H. Bonitz). Edition altera quam curavit O. Gigon, Apud W. de Gruyter et Socios, 1960,1961 [=Vol I-IV (1831-1836¹), Vol. V (1870¹)].

---, *Ηθικά Ευδήμεια: αρετή, φιλία ευτυχία, προλ.*, Δημήτρης Λυπουρλής, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Βασίλειος Μπετσάκος, επίμ., Παρασκευή Κοτζιά, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2018.

---, *Ηθικά Ευδήμεια*, Αθήνα, Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 2004.

---, *Ηθικά Νικομάχεια*, Τόμ. 1: Βιβλία Α-Δ, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Δημήτρης Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006.

---, *Ηθικά Νικομάχεια*, Τόμ. 2: Βιβλία Ε-Κ, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Δημήτρης Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006.

---, *Ηθικά Μεγάλα*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2010.

---, *Κατηγορίαι – Περί ερμηνείας*, εισαγ., μτφρ., επίμ., Π. Καλλιγιάς, Αθήνα, Νήσος, 2011.

---, *Μετά τα Φυσικά Βιβλίο Α': Ο ορισμός και η ιστορία της φιλοσοφίας*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2014.

---, *Περί Ποιητικής*, εισαγ., κειμ., ερμ., Ι. Συκουτρής, μτφρ., Σ. Μενάρδος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2016.

---, *Περί Ψυχής*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2000.

---, *Πολιτικά*, Τόμ. 1: Βιβλία Α-Β, πρόλ., Ε. Βενιζέλος, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Δ. Ι. Παπαδής, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006.

---, *Πολιτικά*, Τόμ. 2: Βιβλία Γ-Δ, πρόλ., Σ. Δελιβογιατζής, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Π. Τζιώκα - Ευαγγέλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2007.

---, *Πολιτικά I-III*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Παναγής Λεκατσάς, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

---, *Ρητορική Β'-Γ'*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Δημήτρης Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2004.

---, *Ρητορική εις Αλέξανδρον και προς Θεμίωνα Προτρεπτικός Εισαγωγή: Ρητορική και φιλοσοφία στον Αριστοτέλη*, πρόλ., Β. Κάλφας, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Σ. Α. Τριαντάρη, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2012.

Πλάτων, Επιστολή Ζ': Από την επιστολική αυτοβιογραφία στον φιλοσοφικό αναστοχασμό, μτφρ., Απ. Αντ. Καπρούλιας, επίμ., Χ. Αθ. Τερέζης, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2015

---, *Πολιτεία*, τόμ. Β', εισαγ., μτφρ., σχόλ., επίμ., Θ. Γ. Μαυρόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006.

Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, (ed.) H. Rackham, Cambridge, Loeb Classical Library, 1935.

---, *Ethica Eudemia*, (ed.) R. R. Walzer – J. M. Mingay, Oxford, Oxford University Press, 1991.

---, *Eudemian Ethics Books I, II, and VIII translated with a commentary*, (ed.) Michael Woods, Oxford, Clarendon Press, 1992.

---, *The Eudemian Ethics*, (ed.), Anthony Kenny, Oxford, Oxford University Press, 2011.

---, *Eudemian Ethics*, (ed.), Bran Inwood – Raphael Woolf, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

---, *The Eudemian Ethics of Aristotle*, (ed.), Peter L. P. Simson, New York, Transaction Publishers, 2013.

---, *Nicomachean Ethics*, trans., glos., intr., J. Sachs, Newburyport, Focus Philosophical Library, 2002.

---, *The Nicomachean Ethics: A Commentary*, H. H. Joachim – D. A. Rees (eds.), Oxford, Oxford Clarendon Press, 1970.

---, *Nicomachean Ethics*, trans., T. Irwin, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1985.

---, *Poetics*, trans., G. F. Else, Michigan, Michigan University Press, 1967.

Aspasius, *The earliest extant commentary on Aristotle's ethics*, (ed.), A. Alberti – R.S. Sharples Berlin, De Gruiter, 1999.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Βαβούρας, Η., *Ο πολιτικός ανήρ στην Αρχαία Ελλάδα: Οι φιλοσοφικές καταβολές της πολιτικής πράξης*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2014.

Βιρβιδάκης, Σ. κ.ά, (επιμ.), *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο Αιώνα: Τόμος Α΄*, Πάτρα, ΕΑΠ, 2000.

Γεωργούλης, Κ. Δ., *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*, Θεσσαλονίκη, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 1962.

Δελλής, Ι., «Σπουδαίος και Ευδαίμων Πολίτης», στο: *Ο Αριστοτέλης και η σύγχρονη εποχή* (Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ιερισσός, 19-21 Οκτωβρίου 2001), επιμ., Καλογεράκος Ι., Γ., πρόλ., Παππάς Β., Ν., Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι., *Φιλοσοφίας ἐγκώμιον*, Αθήναι, Ἑλληνικά Γράμματα, 1999.

Δημήτσας, Μ., «Περί της αξίας και δυνάμεως της κλασικής παιδείσεως», *Πλάτων*, 5, (1882), 43-59.

Δραγώνα-Μονάχου, Μ., «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημείων» στο Κούτρας, Δ., Ν., *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειο», 1996.

---, «Σχόλια στις ηθικές πραγματείες του Αριστοτέλη: Λύνει ο Α. Kenny ή ξαναθέτει το αριστοτελικό πρόβλημα;», στο *Αρετής Μνήμη: Αφιέρωμα «εις μνήμην» του Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Αθήνα, Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, 1983.

Ευαγγελίου, Χ., «Αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία και ιατρική επιστήμη», στο *Αριστοτέλης: Οντολογία – Γνωσιοθεωρία – Ηθική – Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, 471-494.

Θεοδωρακόπουλος, Ι., Ν., *Σύστημα φιλοσοφικής ηθικής*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εστία, 1965.

Καλογεράκος, Ι., Γ., «Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28, (1997-1998), 166-190.

---, *Παιδεία και πολιτική αριστεία: Ο δρόμος προς την αρετή στο αριστοτελικό ιδανικό κράτος*, Αθήνα, Gutenberg, 2016.

---, «Αρίστη πολιτεία και το γένος των Ελλήνων: Η ιδέα της ελληνικότητας στην πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», στο: Ι. Γ. Καλογεράκος (επιμ.),

Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή, Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου (Ιερισσός 2001), Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004.

--- (επιμ.), *Ο Αριστοτέλης και η σύγχρονη εποχή* (Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ιερισσός, 19-21 Οκτωβρίου 2001), πρόλ., Παππάς, Β., Ν., Χαλκιδική, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2004.

Κατσιμάνης, Κ. Σ., *Πλάτων και Αριστοτέλης: φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων*, Αθήνα, Gutenberg, 2003.

Κουσουλάκος, Γ., «Μεσότης και μέτρον εν τη ελληνική διανοήσει. Μετ' εξαίρεσεως της περί μεσότητος διδασκαλίας του Αριστοτέλους», *Ξένιον*, Athen – Freiburg / Br. – Koln, Ch. Katsikalis Verlag, 1973, 203-265.

Κούτρας, Δ., Ν., *Η κοινωνική ήθική του Αριστοτέλους. Αί ἀρεταί τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλίας*, Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1973.

---, «Σχέσεις δικαίου και ηθικής στο έργο του Αριστοτέλη», στο Δ. Ν. Κούτρας, *Από την αρχαία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1999, 14-23.

---, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Τόμος Α': Ηθική*, Αθήνα, 2004.

---, «Η έννοια της «επιείκειας» παρ' Αριστοτέλει», *Φιλοσοφία*, 34, (2004), 153-162.

---, «Η “ἐπιείκεια” στο πλαίσιο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους», στό: *Οἱ ἀξίες. Παράδοση καὶ δημιουργία*, Ἀθήνα, Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Φιλοσοφικῶν Μελετῶν, 1991, 145-153.

Κυριαζόπουλος, Σπ. Δ., *Πολιτικά Αἴτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἰωάννινα, 1971.

Κύρκος, Β., Α., «Το κριτήριο τοῦ ἠθικῶς πράττειν στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη», στο Μουτσόπουλος, Ε., Πρωτόπαπα – Μαρονέλη Μ., (επιμ.), *Διαλέξεις Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Κέντρο Ερεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 2012.

Κρυμπελλιέ, Μ., – Πελλεγκρέν, Π., *Ἀριστοτέλης: Ὁ φιλόσοφος καὶ οἱ ἐπιστήμες*, μτφρ., Ἐλ. Περδικούρη, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 2011.

Μητρόπουλος, Ν., Π., «Οἱ κύριες ἀρετές καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ», *Ἐρκυνα*, 2, (2014), 76-86.

Μιχαηλίδης, Κ., «Ἡ μεσότης ὡς συνθετικὴ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη», στο *Ἀριστοτέλης: Ὀντολογία – Γνωσιοθεωρία – Ἠθικὴ – Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, 413-422.

Μπαγιόνας, Α., *Μαθήματα ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη: Μέρος Α΄*, Α.Π.Θ., χ.χ.

Μπετσάκος, Β., *Ψυχή άρα Ζωή: ο αποφαιτικός χαρακτήρας της αριστοτελικής θεωρίας της ψυχής*, Αθήνα, Αρμός, 2008.

Μουτσόπουλος, Ε., *Αι ηδοναί: Φαινομενολογική έρευνα ενίων προνομιούχων συνειδησιακών καταστάσεων*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1967.

---, Πρωτόπαπα – Μαρνέλη, Μ., (επιμ.), *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2009.

Νούλας, Β., «Άγαθός άνήρ και σπουδαίος πολίτης στόν Άριστοτέλη», Αθήνα, *Έπιστημονική Έπετηρίδα τής Παντείου Άνωτάτης Σχολής Πολιτικῶν Έπιστημῶν*, 1981.

Παλαιολόγου, Γ., Ν., «Ο Άριστοτέλης ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», *Πλάτων*, 16, (1964), 3-16.

Παπαδής, Δ. Ι., *Η Πολιτική φιλοσοφία του Άριστοτέλη: Τόμος Α΄*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001.

Παπαδής, Δ., Ι., «Η έννοια του πολίτη στον Άριστοτέλη», στο Ε. Μουτσόπουλος, Μ. Πρωτόπαπα – Μαρνέλη (επιμ.), *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2009, 179-189.

Πελεγρίνης, Θ., Ν., *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ., *Προβολές στον Αριστοτέλη*, επιμ. Σ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998.

Περάκης, Ε., «Δ. Ι. Παπαδής, Αριστοτέλης, Πολιτικά Γ', Πόλις, Πολίτης, Πολίτευμα, Αρετή, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Θεσσαλονίκη εκδόσεις Ρώμη, 2016, 346σσ.», *Φιλοσοφία*, 47, 2017, 293-295.

Πέτσιος, Κ., Θ., *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2017.

---, «Λόγος και Πόλις στην κλασική σκέψη», *Φιλοσοφείν: επιστήμη, εύνοια, παρρησία*, 14, (2016), 147-160.

Ρέλλος, Μ., «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη», στο Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειο», 1996, 285-291.

Σαλαμούρας, Γ., «Η διάκριση των αρετών και η αρετή της φιλίας κατά τον Αριστοτέλη», *Conatus* 2, 1, (2017), 127-134.

Τερέζης, Αθ., Χ., «Ο Εύδοξος και οι διάδοχοι του Ξενοκράτη στην Πλατωνική Ακαδημία», *Παρνασσός*, 56, (2020), 457-476.

Χρόνης, Ν., «Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική παιδεία», *Ευδικία*, (8), (2008),

Allan, D., J., "Aristotle's criticism of platonic doctrine concerning Goodness and the Good", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 64, (1963/1964), 309-341.

Angioni, L., "Explanation and method in Eudemian Ethics I.6", *Archai*, 20, (2017), 191-229.

Annas, J., "Plato and Aristotle on Friendship and Altruism", *Mind*, 86 (344), 1977, 532-554.

---, "The sage in ancient philosophy", στο *Anthropine Sophia*, Alesse etc. (eds.), Naples, Bibliopolis, 2008, 11-27.

Ardley, G., "The role of play in the philosophy of Plato", *Philosophy*, 42(161), 1967, 226-244.

Arnim, H., V., "Die Echtheit der Grossen Ethik des Aristoteles", *Rheinisches Museum*, 76, (1927), 225-253.

---, "Neleus von Skepsis", *Hermes*, 63(4), (1928), 103-107.

Avramenko, R., "Gnostic and the Spoudaios", *The Political Science Reviewer*, 41(1), 2017, 75-99.

Barcalow, E., *Moral Philosophy: Theory and Issues*, California, Wadsworth Publishing Company, 1994.

Barns, J., «An introduction to Aspasius», στο A. Alberti – R.S. Sharples (ed.), *Aspasius: the earliest extant commentary on Aristotle's ethics*, Berlin, De Gruiter, 1999.

Bonasio, G., *Happiness and Superlative Value in the Eudemean Ethics*, Columbia University, Ph.D., 2019.

---, “Kalokagathia and the Unity of the Virtues in the Eudemean Ethics”, *Apeiron*, 53, (2020), 27-57.

---, “The Pleasure Thesis in the Eudemean Ethics”, *Journal of the History of Philosophy*, 60(4), (2022), 521-536.

Chroust, A., H., “A brief account of the reconstruction of Aristotle's Protrepticus”, *Classical Philology*, 60(4), (1965), 229–239.

Clark, St., R., L., *Aristotle's Man: Speculation upon Aristotelian Anthropology*, Oxford, Oxford University Press, 1983.

Cleary, J., J., Wians, W.C., (eds.), *Proceedings of the Boston Area colloquium in Ancient Philosophy*, vol. VIII, Lanham, University Press of America, 1992.

Cooper, J., “Aristotle on the forms of Friendship”, *Review of Metaphysics*, 30 (4), (1977), 619-648.

Curzer, H., J., *Aristotle and the Virtues*, Oxford, Oxford Clarendon Press, 2012.

Develin, R., "The good man and the good citizen in Aristotle's Politics", *Phronesis*, 18, (1973), 71-79.

Duke, G., "The Aristotelian *Spoudaios* as Ethical Exemplar in Finnis's Natural Law Theory", *The American Journal of Jurisprudence*, 58(2), 183-204.

Dukes, H., B., "Between Athens and Jerusalem: King Lear and the Morality of Tragedy", *Five*, 2 (2), (2013), 13-21.

During, I., *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Τόμ. Β', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2009.

---, *Aristotle's Protrepticus: An attempt at reconstruction*, Goteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 1961.

Finnis, J., *Collected essays, vol. I: Reason in Action*, New York, Oxford University Press, 2011.

---, *Fundamentals of Ethics*, Washington, Georgetown University Press, 1983.

---, *Natural Law and Natural Rights*, New York, Oxford University Press, 2011.

Garrett, E., "The Moral Status of "the Many" in Aristotle", *Journal of the History of Philosophy*, 31 (2), (1993), 171-189.

Gottlieb, P., "Aristotle on Dividing the Soul and Uniting the Virtues", *Phronesis*, 39, 1994, 275-290.

Grant, A., *The ethics of Aristotle: Illustrated with essays and notes*, vol. 1, London, Logmans, 1857.

Grayling, A., C., *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Π. Γεωργίου, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2021.

Green, J., "Self-love in the Aristotelian Ethics", *Newsletters for the Society for Ancient Greek Philosophy*, 11, (2010), 12-18.

Hardie, W., F., R., "Aristotle on the Best Life for a Man", *Philosophy*, 54 (207), (1979), 35-50.

---, *Aristotle's Ethical Theory*, Clarendon Press, Oxford, 1980.

Held, G., F., "Σπουδαίος and Teleology in the Poetics", *Transactions of the American Philological Association*, 114, (1984), 159-176.

Henry, D., Nielsen K., M., (eds.), *Bridging the gap between Aristotle's science and ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

Irwin, T., H., "Permanent Happiness: Aristotle and Solon", στο: N. Sherman (ed.), *Aristotle's Ethics. Critical Essays*, New York, Oxford, 1999, 1-31.

Jaeger, W., *Παιδεία: Η μόρφωσις του Ελλήνου ανθρώπου*, Τόμος Β', προλ., Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, μτφρ., Γ. Βερροίου, Αθήνα, Παιδεία, 1971.

---, *Aristoteles: Grundlegurg eincr Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, 1923.

Jost, L., J., "Aristotle's Ethics – Have we been teaching the wrong one?", *Teaching Philosophy*, 6, (1983), 331-340.

---, «The Eudemian Ethics and Its Controversial Relationship to the Nicomachean Ethics στο Polansky, R., (ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

Kahn, C., H., "Aristotle and Altruism", *Mind*, 90 (357), (1981), 20-40.

Kenny, A., *Aristotle on the perfect life*, Oxford, Oxford University Press, 1992.

---, *Aristotle's Theory of Will*, London, Duckworth, 1979.

---, *The Aristotelian Ethics: A study of the relationship between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle*, Oxford, Oxford University Press, 2016.

Lesky, Al., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1983.

Marsh, D., *Giannozzo Manetti: The Life of a Florentine Humanist*, Cambridge, Harvard University Press, 2019.

Nuyens, Fr., *L' evolution de la Psychologie d' Aristote*, Louvain, Editions de l' Institute Supérieur de Philosophie, 1973.

Olfert, C., "What we learn from pleasure", *History of Philosophy Quarterly*, 30, (2013), 35-51.

Osborne, C., "Selves and Other Selves in Aristotle's Eudemian Ethics VII 12", *Ancient Philosophy*, 29, (2009), 349-371.

Posti, M., *Medieval Theories of Divine Providence 1250-1350*, Leiden, Brill, 2020.

Rabinowitz, W., G., *Aristotle's Protrepticus and the Sources of its Reconstruction*, California, University of California Press, 1957.

Ross, D., *Aristotle*, London, Barnes & Noble Inc, 1964.

---, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μήτσου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 2010.

Rowe, C., J., "De Aristotelis in tribus libris Ethicorum dicendi ratione: particles connectives and style in three books from the Aristotelian ethical treatises", *Liverpool Classical Monthly*, 8, (1983), 37-74.

Santas, G., "Aristotle on Practical Inference, the Explanation of Action, and Akrasia", *Phronesis*, 14, (1969), 162-189.

Schniewind, A., "Remarks on the spoudaios in Plotinus I 4 [46]", στο *Paideia Archive: Conference Proceedings of the Twentieth World Congress of Philosophy*, vol. 3, Boston, 1998, 248-254

Schottlaender, R., "Der aristotelische 'spoudaios'", *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 34, 1980, 385-395.

Sherman, N., (ed.), *Aristotle's Ethics. Critical Essays*, New York, Oxford, 1999.

---, "Aristotle on Friendship and the Shared Life", *Philosophy and Phenomenological Research*, 47 (4), (1987), 589-613.

Simpson, P., L., P., "Aristotle's *Ethica Eudemia*: The text and character of the common books as found in E.E. MSS", *The Classical Quarterly*, 69 (1), (2019), 187-201.

Sparshot, F., *Taking life seriously: A Study of the Argument of the Nicomachean Ethics*, University Toronto Press, London, 1996.

Stoner, J., R., "Natural Law, Common Law and the Constitution", στο D. E. Edlin (ed.), *Common Law Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Urmson, J., O., *Aristotle's Ethics*, Oxford, Blackwell, 1991.

Voegelin, E., *Anamnesis*, trans. G. Niemayer, Missouri, Missouri University Press, 1990.

Von, Fragstein, A., *Studien zur Ethik des Aristoteles*, Amsterdam, Gruner, 1974.

Westerman, P., *The Disintegration of Natural Law Theory*, Leiden, Brill, 1998.

Zemb, J., M., *Αριστοτέλης: Η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από το έργο του*, προλ., επιμ., Β. Α. Κύρκος, Αθήνα, Λιβάνης, 1990.

ΛΕΞΙΚΑ

Liddell, H., Scott, R., *Επιτομή του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, Πελεκάνος, Αθήνα, 2007.

Peters, F., E., *Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon*, New York, New York University Press, 1967.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη πτυχών της αριστοτελικής φιλοσοφίας, με έμφαση στις έννοιες της αρετής και του σπουδαίου πολίτη, βάσει της πραγματείας των *Ηθικών Ευδημείων*. Η εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια στα οποία αναπτύσσεται η ηθική φιλοσοφία του Σταγειρίτη φιλοσόφου, όπως και η σπουδαιότητα την εν λόγω πραγματείας. Στο πρώτο κεφάλαιο (σσ. 20-35) τίθεται το ιστορικό υπόβαθρο της διαχρονίας των *Ηθικών Ευδημείων* και στο δεύτερο (σσ. 36-45) αναλύεται η έννοια της αριστοτελικής αρετής. Εν συνεχεία, στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 46-64) παρουσιάζεται το τρίπτυχο της *Ευδήμειας* ευδαιμονίας, ενώ στο τέταρτο (σσ. 65-75) αναλύονται οι έννοιες της καλοκαγαθίας και του θεωρητικού βίου. Τέλος στο έκτο κεφάλαιο (σσ. 76-119) μελετάται το αριστοτελικό πρότυπο του σπουδαίου πολίτη.

Λέξεις-κλειδιά: «Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία, Αριστοτέλης, Ηθική, Πολιτική, Αρετή, Σπουδαίος Πολίτης»

ABSTRACT

The thesis focuses on the aspects of Aristotelian philosophy, with an emphasis on the concepts of virtue and the *spoudaios* citizen, based on the treatise *Eudemian Ethics*. The thesis consists of five chapters in which the moral philosophy of the Stagirite is developed, as well as the importance of the treatise in question. In the first chapter (pp. 20-35) we set the timeline of existence of the *Eudemian Ethics* and in the second chapter (pp. 36-45) the concept of the Aristotelian virtue is analyzed. By the third chapter (pp. 46-64) we present the triptych of the *Eudemian eudaimonia*, while in the fourth chapter (pp. 65-75) the concepts of kalokagathia and theoretical life are analyzed. Finally, in the sixth chapter (pp. 76-119) the Aristotelian model of the *spoudaios* citizen is studied.

Keywords: “Ancient Greek Philosophy, Aristotle, Ethics, Politics, Virtue, Spoudaios Citizen”